

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANA BİLİM DALI

İKTİSAT BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**KURUMSAL İKTİSADİ AÇIDAN BİR
İNCELEME- SUUDİ ARABİSTAN'IN
ULUSLARARASI SERMAYE BİRİKİMİNE
EKLEMLENMESİNDE KURUMLARIN
ETKİLERİ**

Tuba KARABULUT

ŞANLIURFA-2019

TUBA KARABULUT
145216004

**KURUMSAL İKTİSADİ AÇIDAN BİR
İNCELEME- SUUDİ ARABİSTAN'IN
ULUSLARARASI SERMAYE BİRİKİMİNE
EKLEMLENMESİNDE KURUMLARIN
ETKİLERİ**
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İKTİSAT ANA BİLİM DALI

ŞANLIURFA
2019

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANA BİLİM DALI

İKTİSAT BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**KURUMSAL İKTİSADİ AÇIDAN BİR İNCELEME:
SUUDİ ARABİSTAN'IN ULUSLARARASI SERMAYE
BİRİKİMİNE EKLEMLENMESİNDE KURUMLARIN
ETKİLERİ**

Tuba KARABULUT

Danışman

Doktor Öğretim Üyesi Ayşe CEBECİ

ŞANLIURFA- 2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz İktisat Anabilim Dalı 145216004 numaralı Tuba KARABULUT'un hazırladığı "Kurumsal İktisadi Açından Bir İnceleme: Suudi Arabistan'ın Uluslararası Sermaye Birikimine Eklemlenmesinde Kurumların Etkileri" konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 21/06/2019 tarihinde, saat 16.00 da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

21/06/ 2019

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Ayşe CEBECİ	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Zerife YILDIRIM	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sena EKİCİ	Kabul	

Bu tezin ..... Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

29.07/2019

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	Tuba KARABULUT
Öğrenci Numarası	145216004
Enstitü Anabilim Dalı	İktisat
Programı	Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe)	Kurumsal İktisadi Açından Bir İnceleme: Suudi Arabistan'ın Uluslararası Sermaye Birikimine Eklemlenmesinde Kurumların Etkileri

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen yüksek lisans tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 118 sayfalık kısmına ilişkin, 20/05/2019 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 10 dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarının bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20/05/2019

Hazırlayan Öğrencinin İmzası

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 20/05/2019

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe CEBECİ
Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı
(İmzası)

ÖZET

KURUMSAL İKTİSADİ AÇIDAN BİR İNCELEME: SUUDİ ARABİSTAN'IN ULUSLARARASI SERMAYE BİRİKİMİNE EKLEMLENMESİNDE

KURUMLARIN ETKİLERİ

KARABULUT, Tuba

Yüksek Lisans Tezi

İktisat

Tez Danışmanı: Doktor Öğretim Üyesi Ayşe Cebeci

Mayıs, 2019, 118 sayfa

Suudi Arabistan, hem ekonomik yapısıyla hem de İslam âlemi için kutsal sayılan yerlerin bulunması nedeniyle Ortadoğu'daki önemli ülkelerden biridir. Siyasi yapısı itibariyle İslami kurallara göre yönetilen bir monarşi olması ve bu monarşinin devamlılığını petrol gelirleri ile finanse etmesine rağmen son yıllarda Suudi Arabistan'da gerek toplumsal yaşam gerekse ekonomik anlamda önemli değişimler yaşanmaktadır. Bu kapsamda Suudi Arabistan'ın son dönemlerde geçirdiği dönüşümler tezimizin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu dönüşümleri anlayabilmek için Suudi Arabistan'ın dini ve siyasi yapısı ile sosyal hayatının incelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle çalışmamızda petrol öncesi ve petrol sonrası dönemin kurumları nasıl dönüşüm geçirdiği tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu dönüşümlerin nedenini anlayabilmek için de Suudi Arabistan'ın uluslararası sermaye birikimine nasıl eklendiği ve bu birikim şeklindeki dönüşümün de analiz edilmesi gerekmektedir.

Bütün bu argümanlar eşliğinde Suudi Arabistan'ın kurumsal dönüşümü incelendiğinde petrolün bulunmasının petrol öncesine kıyasla toplumsal ilişkilerinin farklılaşmasında önemli rol oynadığı ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Suudi Arabistan, Kurumlar ve Sermaye Birikimi

ABSTRACT

AN INSTITUTIONAL ECONOMICS EXAMINATION: EFFECTS OF INSTITUTIONS ON ARTICULATION OF SAUDI ARABIA INTO INTERNATIONAL CAPITAL ACCUMULATION

KARABULUT, Tuba

Master's Thesis

Department of Economics

Advisor: Asst. Prof. Dr. Ayşe Cebeci

May, 2019, 118 pages

Saudi Arabia is one of the important countries in the Middle East due to its both economic structure and the presence of sacred places for the Islamic world. Being a monarchy governed by Islamic rules in terms of its political structure and although it finances the continuity of this monarchy with oil revenues, Saudi Arabia has undergone significant changes both in social and economic terms in recent years. In this context, the recent transformations of Saudi Arabia constitute the starting point of our thesis. In order to understand this transformations, it is necessary to examine the religious and political structure of Saudi Arabia with its social life. Therefore, in our study, it is tried to determine how the institutions of the pre-oil and post-oil transformed. It is also necessary to analyze how Saudi Arabia is articulated into international capital accumulation as well as the transformation in the form of accumulation in order to understand the cause of this transformation.

In view of all these arguments, when Saudi Arabia's institutional transformation is examined, it becomes clear that the discovery of oil plays an important role in the differentiation of social relations compared to pre-oil.

Keywords: Saudi Arabia, Institutions, Accumulation of Capital

**KURUMSAL İKTİSADİ AÇIDAN BİR İNCELEME: SUUDİ ARABİSTAN'IN
ULUSLARARASI SERMAYE BİRİKİMİNE EKLEMLENMESİNDE
KURUMLARIN ETKİLERİ**

İÇİNDEKİLER

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	IX
TABLOLAR LİSTESİ	XI
ŞEKİLLER LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURUMSAL İKTİSAT YAKLAŞIMI

1.1.KURUMLAR, KÜRESELLEŞME VE DEVLET	5
1.1.1.Kurumsal İktisat'ın ortaya çıkışı	12
1.1.2.Eski Kurumsal İktisat	12
1.1.3.Yeni Kurumsal İktisat	16

İKİNCİ BÖLÜM

SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMASI VE KURUMLAR

2.1. SERMAYENİN YENİDEN ÜRETİMİ	21
2.2.SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMASINDA DEVLET VE KURUMLARIN ROLÜ VE DÖNÜŞÜMÜ	24

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SUUDİ ARABİSTAN’IN SERMAYE BİRİKİMİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

3.1. SUUDİ ARABİSTAN VE PETROL ÖNCESİ DÖNEM	37
3.1.1. Vehhabilik	37
3.1.2. İhvan Teşkilatı ve Toplumsal Yapıya Etkileri	42
3.1.3. İhvan Teşkilatı’nın gerilemesi ve Son bulması	47
3.2. MEZHEP FARKLILIKLARININ SUUDİ ARABİSTAN’IN TOPLUMSAL YAPISINA ETKİLERİ –ŞİİLİK VE SÜNNİLİK MEZHEPLERİ	49

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SUUDİ ARABİSTAN’IN PETROL SONRASI KURUMLARIN OLUŞUMU

4.1. SUUDİ ARABİSTAN VE TİCARET	53
4.2. PETROLÜN BULUNMASI VE SUUDİ ARABİSTA’IN ULUSLAR ARASI SERMAYE BİRİKİMİNE EKLEMLENMESİ	57
4.2.1. Petrolden Sonra Değişen Sosyo-politik Yapı	63
4.3.DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARININ SUUDİ ARABİSTAN SERMAYE BİRİKİMİNE ETKİLERİ	69

4.3.1. Aramco (Arap-Amerikan Petrol Şirketi) ve Emek sürecine etkileri	69
4.4. ULUSLARARASI ENTEGRASYONUN SUUDİ ARABİSTAN'IN SERMAYE BİRİKİMİNE ETKİSİ	75
4.4.1. KİK (Körfez İşbirliği Konseyi)	78
4.4.1.2. Khaleeji Sermayesi	83
4.5. SUUDİ ARABİSTAN'IN EKONOMİK ÇEŞİTLENME ÇALIŞMALARIVE 2030 VİZYONU	84
4.5.1. Ekonomik Çeşitlenme Olarak Neom Projesi	88
SONUÇ	92
KAYNAKÇA	97

KISALTMALAR

ÇUŞ	: Çok Uluslu Şirketler
DB	: Dünya Bankası
WTO	: World Trade Organization
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşmaları
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AB	: Avrupa birliği
BM	: Birleşmiş Milletler
KİT	: Kamu İktisadi Teşekkülleri
KİK	: Körfez İşbirliği Konseyi
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
GCC	: Gulf Cooperation Council
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı
SAMA	: Suudi Arabistan Para Ajansı
SİDF	: Suudi Endüstri Kalkınma Fonu
SAAB	: Suudi Arabistan Tarım Bankası
SABIC	: Suudi Temel Sanayiler Kurumu

SAGIA	: Arabistan Genel Yatırım Otoritesi
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
MÜSİAD	: Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
YASED	: Uluslararası Yatırımcılar Derneği

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo1: Eski Kurumsal İktisat ile Yeni Kurumsal İktisat Farkı ve Benzerliği 20

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Ükelere göre kanıtlanmış petrol rezervleri ve tüketim yüzdeleri 61

GİRİŞ

1930'lu yıllardan sonra ülkeler dışı karşı bir koruma politikası güderek sermaye birikimi üzerinde kısıtlamalar getirmişlerdir. İkinci Dünya Savaşından sonra kâr oranlarının düşmeye başlaması ile sermaye birikiminin yavaşlaması sistemin yeniden üretiminde aksaklıklar meydana getirmiştir. Sermaye birikiminin devam edebilmesi için Bretton Woods kuruluşları başta olmak üzere çeşitli uluslararası kurum ve kuruluşlarla sermaye birikiminin coğrafi alanı genişletilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde IMF, Dünya Bankası, OECD ve GATT gibi kurum ve kuruluşlar bütünleşme ve sermayenin dünya üzerindeki hareketliliğinin artırılması için önem kazanmıştır. Çünkü serbest ticaret ve sermaye hareketliliği benimsenerek açık bir ekonomi haline gelmeye çalışan toplumlarda yasal ve yapısal uyum programlarıyla bu kuruluşlar aracılığıyla belirli düzenlemeler yapılmaktadır. Dolayısıyla bütünleşmenin oluşabilmesi için sermaye birikiminin ihtiyaç duyduğu koşulların sağlanması önemlidir. Bu noktada sosyal, politik ve ekonomik anlamda bazı dönüşümlerin yaşanması gerekli görülmektedir. Özellikle 1970'lerden sonra sermayenin uluslararasılaşması hız kazanmış para ve meta formundaki sermayeye ek olarak üretken sermayenin uluslararasılaşması süreci daha fazla önem kazanmıştır. Bu aşamada gidilen coğrafyadaki toplumların sermayenin gerek duyduğu şekilde işlerlik kazanması gerekmektedir. Yani üretim, tüketim ve bölüşüm ilişkilerinin kapitalist toplumsal ilişkilere uygun hale gelmesi yeni düzenlemelerin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu düzenlemelerin yapılması ise mevcut toplumsal düzeni belirleyen kurumların ve kuralların dönüşümü ile mümkün olacaktır. Zira toplumsal değişim ve dönüşümler sermaye birikiminin tarihsel süreci içerisindeki koşullara uygun hale gelmesi, aynı zamanda kurumların değişip dönüşmesine bağlı olmaktadır.

Günümüz itibarıyla sermayenin uluslararasılaşması sürecinde özellikle üretken sermayenin uluslararasılaşmasında kurumlar özel önem taşımaktadır. Zira bir üretken sermayenin başka bir ülkeye üretim bandını taşıması o ülkedeki bireylerin çalışma alışkanlıklarından, istihdam kanunlarına kadar birçok kurumsal düzenlemenin dönüşümünü gerektirmektedir. Bu düzenlemelerin yapılması ise egemenlik hakkını elinde bulunduran devletler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Devletler, sermayenin uluslararasılaşması için faaliyet gösteren uluslararası ekonomik kuruluşlarla işbirliği yaparak gerekli düzenlemeleri

gerçekleştirmektedirler. Emeğin kontrol altına alınması, mülkiyet haklarının korunması, yasal, finansal koşullar, sözleşmeler ve geleneksel olan tüm formlar düzenlenerek uluslararası ölçeğe göre şekillenmektedir. Dolayısıyla bazı çalışmalarda atfedildiği gibi bu süreçte devletin etkinsizleşmesi söz konusu değildir aksine devletin işleyiş biçiminin yeniden kurulmasını, dönüşmesini gerekli kılar. Bu durumda piyasa mantığını engelleyen stratejilerin düzenlenmesi, yönlendirilmesi veya ortadan kaldırılması devletin bir müdahale aracı olarak kullanılmasını gerektirmektedir.

Bu müdahaleler kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişmediği toplumlarda daha belirgindir. Serbest ticaret ile birlikte sermaye hareketliliğini benimseyen toplumlar, yasal ve yapısal uyum programlarıyla bazı gerekli düzenlemeler yapmaktadır. Zira bu toplumlarda serbest piyasa mantığı henüz oluşmadığından sermaye birikiminin gerektirdiği bazı ekonomik ve toplumsal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu ülkelerde genel olarak geleneksel (yazılı olmayan kurallar) kurumların etkisi daha fazla olduğundan serbest piyasa ekonomisinin mantığı o ülkeye yerleşebilmesi için ihtiyaç duyulan çeşitli değişim ve dönüşümlerin sağlanması gerekli görülmektedir.

Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerine baktığımızda bu durum belirgin olup, kapitalist toplumsal ilişkilerin yeterince derinleşmediği görülmektedir. Ülke gelirleri petrol ve türevlerine bağımlı olan bu ülkeler siyasi ve sosyal yapılarının farklı olması nedeniyle serbest piyasa ekonomisine eklemlenme şekli de farklılık göstermektedir. Ekonomik ilişkilerde aile birliğinin önemsinmesi, yerli sermayelere ağırlık verilmesi, özel sektörün gelişmemiş olması, vatandaşların daha çok kamu sektöründe yer alması ve örgütlenmiş bir işgücünün olmaması gibi şekillenen yapıları bulunmaktadır. Bu ülkelerin kurum ve kuruluşları bu yapılaraya göre şekillenmiştir. Dolayısıyla küresel sermaye sisteminin işlemesi için gerekli yapı ve düzenlemelerin olmadığı ve bu sürece engel oluşturduğu gözlemlenebilmektedir. Ayrıca bu ülkelerin petrol ihracatçısı olarak uluslararası sermaye birikiminin para sermayeye dönüştüğü noktada eklemlenmesi ve elde ettiği gelirlerle sanayileşmiş ülkelerin ürettiği ürünler için pazar konumunda olması, küresel sermaye birikiminin sürdürülmesinde üretimin yeniden değerlendirilmesi ve aşırı üretim krizinin önlenmesinde önem kazanmaktadır. Bu süreçte ise sermaye birikiminin devamını sağlayan kurum ve kuruluşların yeniden

yapılandırılması ihtiyacı doğmuştur. Bu da piyasa mantığını engelleyen yapıların düzenlenmesini gerektirmektedir. Çalışmanın olgusal alanını oluşturan Suudi Arabistan, farklı toplumsal yapısı gözlemlenmiş olması nedeniyle sermaye birikimine eklenirken de bu farklılığını yansıtmaktadır. Dolayısıyla serbest piyasa ekonomisini benimseyen Suudi Arabistan'ın sermaye döngüsünün hangi aşamasında eklenildiğinin ifadelendirilmesi gerekmektedir.

Bu noktada Suudi Arabistan toplumsal yapının tüm alanlarını düzenleyen kurum ve kuruluşlarını sermaye birikim süreciyle uyumlaştırmak ve toplumsal dönüşümleri sağlamak zorundadır. Bu dönüşümlerin sağlanması ise resmi ve resmi olmayan kurumlarının değişim ve dönüşümünü gerektirmektedir. Suudi Arabistan'ın bu durumu petrol öncesi dönem ve petrol sonrası dönem kurumları incelendiğinde toplumsal yapıdaki farklılıklar gözlemlenebilmektedir. Özellikle son yıllarda Suudi Arabistan'daki artan toplumsal dönüşümler, ekonomik çeşitlenme çalışmaları ve projeler bu yönde yapılan çalışmalardır. 2016 yılında yayınladığı 2030 vizyonu teknoloji, eğitim, kültürel etkinlikler, çalışma hayatı, özelleştirmeler ve özel sektör gibi birçok alanda dönüşümü içermektedir. Özel sektörün gelişimi için yabancı yatırımların artırılması, kamu yatırımların azaltılması, petrol şirketlerinin hisseleri bir kısmının açık hale getirilmesi ve vergilerin artırılması gibi liberal politikalar benimsenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın kurumlarının dönüşmesi tarihsel süreçte ihtiyaca bağlı olarak dönüştüğü çift taraflı bir etkileşim durumunu ortaya koymaktadır. Kurumlar sermaye birikiminin çerçevesini etkilerken, sermaye birikiminin talepleri de kurumları dönüştürmektedir.

Bu çalışmada, Suudi Arabistan'da gerçekleştirilen değişim ve dönüşümlerin uluslararası sermaye birikiminin ihtiyaç duyduğu düzenlemelerden kaynaklı olduğu tezi savunulmuştur. Bu sebeple Suudi Arabistan'ın kurum ve kuruluşlarının neden değişip dönüştüğünün açıklanması çalışmanın temel savını destekleyecektir.

Bu nedenle ilk bölümde kurumların daha iyi anlaşılabilmesi için kurumsal iktisat yaklaşımdan bahsedilmektedir. Bununla beraber en önemli kurum olan devlet ve devletin kürselleşme içerisindeki konumu ifade edilmeye çalışılmaktadır. İkinci bölümde, sermaye döngüsü ve genel olarak petrol sonrası dönemde Suudi Arabistan'ın uluslararası sermaye birikimine hangi aşamada eklenildiği

açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde, sermaye birikimin tarihsel gelişimine vurgu yapılarak, petrol öncesi dönemi ve geleneksel kurumları ifade edilmektedir. Son olarak dördüncü bölümde ise petrol sonrası sermaye birikiminin etkisiyle kurumların değişim ve dönüşümü incelenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURUMSAL İKTİSAT YAKLAŞIMI

1.1.KURUMLAR, KÜRESELLEŞME VE DEVLET

Kurumsal İktisat, iktisadi düşünce tarihine katkı sağlayan olgulardan biridir. Yirminci yüzyılda kurumların önemine vurgu yapan kurumsal iktisatçılar kurumların iktisadi yapıyı nasıl etkilediğini açıklamaya çalışmışlardır. Bunu yaparken sosyolojik, politik ve ekonomik gibi alanlarda kurumların ön plana çıkmasını ifade etmişlerdir. Kurumları toplumsal yapının temeli olarak gören kurumsalcılar aynı zamanda toplumsal yapı içerisinde belirleyici, düzenleyici ve biçimlendirici bir rol aldıklarını belirtmektedirler. Bu nedenle resmi olan (formel veya yazılı kurallar) ya da resmi olmayan (enformel, yazılı olmayan kurallar veya gelenek görenekler) tüm kurumlar toplumun yapısının şekillenip değişmesinde önemli bir işlev görür. Geçmişten günümüze kadar baktığımızda ülkelerin toplum yapısında, büyümenin ve gelişmenin; sanayileşme, tarım, ticaret ve teknoloji politika gibi pek çok formu olduğunu ve değişik yapılarla sahip olduğunu görürüz. Bütün bu farklı yapılarla yıllardır kalkınma teorileri açıklanmaya çalışılmaktadır. Toplumsal dönüşümlerin yaşanmasında birçok politikaların etkili olduğu gibi mevcut kurumların dönüşümleri ve bu dönüşüm sürecine etkileri de önem kazanmaktadır. Dolayısıyla toplumsal ilişkilerde ortaya çıkan farklılıkların açıklanmasında önem taşıyan oluşumlardan biri de kurumlardır. Çünkü her bölgenin, her ülkenin ve her toplumun kendine özgü bir kurumsal yapısı bulunmaktadır. Tarihsel süreçte bu kurumsal yapılar toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde önemli unsurlardan biri olmaktadır. Aynı zamanda kurumlar, kapitalist toplum ilişkileri içerisinde zamanla değişen dönüşen ve evrimleşen bir süreç içindedirler. Dolayısıyla sermaye düzeni oluşumlarını sadece üretim, tüketim ve bölüşümle sınırlandırmamız konumuz açısından eksikliğe neden olacaktır. Bu yüzden sermaye süreci içerisinde toplumsal ve kültürel yapılar bu yapılarla bağlantılı olan politik ve ekonomik ilişkilerin birlikte ele alınması sermaye birikiminin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Sermaye birikim sürecinin oluşturulmasında resmi olan ve olmayan kurumların etkisi önemli olmaktadır. Kurumların bu yapıları siyasi ve sosyal yapı içerisinde sermaye birikimini önemli

ölçüde etkileyen süreçlerden biridir. Bununla birlikte kurum kavramını ele alırken bir kurum olarak devleti de incelememiz gerekmektedir. Çünkü küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte özellikle sermaye grupları arasında kurulan ilişkiler açısından devletin önemi giderek artmaktadır. İlişkilerin belirli bir düzen içinde yürütülmesi küreselleşmenin etkisiyle de daha da zorlaşmaktadır. Karmaşık duruma gelen bu yapıların içersinde küreselleşmecilerin iddia ettiklerinin aksine devletin rolünün önemi gittikçe artmaktadır.

Küreselleşme kavramı uluslararası ilişkilerin anlaşılmasında etkili olduğu görülmektedir. Bu kavram mekânsal farklılaşmalar görmezden gelinerek, toplumsal analizlerde küreselliğe odaklanan görüşlerin belirtilmesinde kullanılmıştır. Bu ise sermayenin uluslararasılaşmasına yeni bir aşama olarak kavramsallaştırılmıştır (Oğuz, 2006, s. 147). 1600'lü yıllardan itibaren dünyayı sınırlara bölen toplumları, politikaları, ekonomiyi, dini, hukuku ve uluslararası ilişkileri düzenleyen devlet ve dâhil olduğu uluslararası ilişkiler; küreselleşme ile sınırsızlaştırma ve bütünleştirme sürecinde sürekli bir döngünün etkisinde kalmıştır (Kartal, 2016, s.309). Bu ise sermaye birikiminde önemli hareketlilik sağlamıştır. Bu bağlamda uluslararası ekonomik işbirliğinin en önemli örneği IMF ve Dünya Bankası'nın kuruluşunu sağlayan ve DTÖ'nün kurulmasına da önderlik eden Bretton Woods konferansı olmuştur (Eğilmez ve Kumcu, 2012, s. 64). Fakat bu sistem 1960'ların sonlarına doğru ABD'nin dış ticarete açık vermesiyle (sabit kur rejimi) daha fazla sürdürülememiştir. Ayrıca sermaye kontrollerini destekleyen düşünce sistemi 1970'lerde dağılmaya başlaması, serbestleşmenin ve sermaye hareketliliğinin yararlarını vurgulayan alternatif bir anlatı sonraki yıllarda bunun yerini almıştır. Ticarete olduğu gibi, serbest sermaye hareketliliğine dayalı derin entegrasyon gündemi Bretton Woods uzlaşısının yerine geçmiştir (Rodrik, 2011, s.89). Ulusal düzeyde idari, toplumsal ve kültürel her türlü sınırlamanın yıkılmasına yönelik başlayan bu süreç, bir yandan da Bretton Woods sisteminin (sabit döviz kuru rejimi) terk edilmesi ve finans piyasalarının serbestleştirilerek sermayenin faydalanacağı yeni finansal türev araçlarının geliştirilmesiyle pekiştirilmiştir. Böylelikle yeni küreselleşme dalgası başlamıştır (Yeldan, 2002, s. 22). Örneğin dünya kapitalizminin son iki yüzyıllık tarihine baktığımızda, iki adet küreselleşme döneminin gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Bu dönemlerden birincisinin 18.

yüzyıl sanayi devriminin teknolojik gelişmeleri ardından, yaklaşık 1870- 1914 arasında dünya mal ve finans piyasalarında hüküm sürdüğü görülmektedir. Belirtilen yıllara damgasını vuran bu ilk küreselleşme dalgasının özelliği, para piyasalarında ve ticaret ilişkilerinde altın standardının kabul edilmiş olmasıdır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ve ulusal devletlerin görece bağımsız kalkınma ve ticaret politikalarıyla şekillenen 1914- 1970 ara döneminden sonra dünya ölçeğinde yeni bir küreselleşme dönemine girildiği görülmektedir. (Yeldan, 2011, s. 433-434). Bu kavramla birlikte gelen ve ekonomik olarak genişleyen ve bütünleşen uluslararası ticaret, sınırları aşan finansal kaynak aktarımı, artan dış yardımlar, büyüyen ortak girişimler ve çokuluslu şirketler gibi alanları kapsayan bir düzen inşa edilmektedir. Yatırım stratejilerinden biri olan yurt dışına aktarılan çokuluslu şirketlerin üretim faaliyetleri de küreselleşme olarak algılanmaktadır (Fındıkçı, 2006, s. 24).

1930'lu yıllardan sonra Büyük Buhran krizinin yaşanması kitlesel işsizlik, düşen ücret ve fiyatlar, iflaslar ve kredi borçları Neoklasik iktisat teorilerini derinden sarsmıştır (Wolff ve Resnick, 2016, s. 39). Bu durumda ülkeler dışa karşı korumacı bir politika izleyerek, sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamalarını arttırmışlardır. ABD gibi erken kapitalistleşmiş ülkeler tarife ve kotaları arttırmasıyla dünya ticaret hacmi azalmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaş'ından sonra ise Dünya Bankası (DB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) gibi kuruluşların etkisiyle küreselleşme sürecine hareketlilik kazandırılmaya çalışılmıştır. Özellikle 1970'lerden sonra biriken sermayelerini realize edebilmek için ABD, Japonya, Almanya ve İngiltere gibi ülkeler sermaye üzerindeki kısıtlamaları kaldırıp, sermayenin uluslararasılaşmasını sağlamaya çalışmışlardır (Fındıkçı, 2006, s. 29). Dünya genelinde sınır tanımayan bir hızda malların, hizmetlerin ve sermayenin yayılması, piyasalarda üretim maliyetlerinin düşmesine yönelik projeler geliştirmişlerdir. Buna ilişkin süreçlerin yönlendirilmesi küreselleşme kapsamında oluşturulan faaliyetler arasındadır (Kartal, 2016, s. 313). Dolayısıyla küreselleşme yapısal ve stratejik olarak toplumsal ilişkilerin yeniden yapılandırılması veya yaratılmasını gerektirmektedir (Jessop, 2009, s. 187). Bu yapılandırma veya yaratılma sürecinde ise piyasa mantığını engelleyen her türlü kolektif yapının yok edilmesini gerektirdiği görülmektedir. Küreselleşme kavramı aynı zamanda siyasi,

iktisadi ve sosyal tüm alanları kapsayan bir öneriler reçetesi olarak değerlendirilmelidir. (Yeldan, 2011, s. 430). Örneğin, IMF stand-by anlaşmaları ile bir dizi politikalar demeti Dünya Bankası tarafından da yapısal uyum programlarıyla desteklenmiştir. Özellikle 1980'lerden sonra, Dünya Bankası standart bir yapısal uyum programı oluşturmuş ve az gelişmiş ülkelerin ekonomik politikalarının yönlendirilmesinde etkili olmuştur. Dünya Bankası'nın yapısal uyum programı, özel ve kamu sektörlerinin karşılıklı olarak pazarın işlevi, ihracatın özendirilmesi, ithalat kısıtlamalarının kaldırılması, kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) özelleştirilmesine dayalı bir büyüme stratejisi izlenmesi gibi öneriler içermiştir (Başkaya, 2000, s. 143). Piyasa mantığını engelleyen bu stratejilerin düzenlenmesi, yönlendirilmesi veya ortadan kaldırılması devletin bir müdahale aracı olarak kullanılmasını gerektirmektedir. Zaten küreselleşme kavramı ortaya çıkış sürecinden itibaren her aşamada devlet ile etkileşim halinde olmuştur. Bu yönüyle devletlerin bulunduğu coğrafya, gelişmişlik düzeyleri ve gücü kontrol etme gibi özellikleri değişiklik göstermektedir (Kartal, 2016, s. 290). 1980 ve 1990'lar boyunca ulusötesi çokuluslu şirketler gibi hâkim kesimler ülkelerin küresel ekonomi sürecine yeniden eklenilebilmesini sağlamak için, kendi ulus devlet ilişkilerini kullanarak yeniden yapılandırma ve dönüştürme işlevini yerine getirmeye çalışmıştır (Şenalp, 2012, s. 92). Bu durumda piyasayı ve piyasa düzenlerini kontrol edecek bir yapının olması küreselleşmeyle gelen karmaşık yapının sorunlarına destekleyici çözüm sunmaktadır. Devlet artık piyasanın önündeki engelleri kaldıran bir mekanizma olarak tekrar gündeme gelmesine, kapitalist ilişki yapılarının istemediği 'devlet'i artık sermaye birikiminin tıkanıdığı yerde geri çağırmaya başlamış ve bu durumu birikimin önünde bir çıkış yolu olarak görmektedir. Devletin rolünün her yönden toplumsal yapıyı etkilemesi farklı mekânsal ilişkilerde kendini göstermesi, devletin müdahale etmemesi yönündeki görüşleri gölgede bırakmıştır. Bu durum devletin tek bir siyasi aktör olduğu algısını geride bırakırken, sivil aktörlerin faaliyet alanının genişlemesini beraberinde getirmektedir (Buğra ve Savaşkan, 2015, s. 33). Bu bağlamda küreselleşme, devleti esas alan kurumların ve devletin yalnızca uluslararası değil, aynı zamanda küresel düzeyde faaliyet içerisinde bulunan çok çeşitli aktörler arasında söz konusu olan ilişkilerin yapısı içinde eriyen bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır (Kartal, 2016, s. 293). Çalışmamızın olgusal alanını oluşturan Suudi

Arabistan'ı incelediğimizde Suudi Arabistan'da kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişmediği ve küresel ekonomiye eklemlenme sürecinin henüz tamamlanmadığı görülmektedir. Derinleşmenin sağlanamadığı Suudi Arabistan gibi ülkelerin varlığı birikim için yeni fırsatlar yaratmaktadır. Yeni üretim kapasiteleri, yeni işgücü ve yeni kaynaklar olarak eklemlenen bu ülkeler sermaye birikiminin oluşmasını ve devamını sağlamaktadır. Bu çerçevede Suudi Arabistan'ın 2005 yılında DTÖ' ne üye olması küresel ekonomiye eklemlenme ve uyum sağlama noktasında atılan önemli bir adımdır (Cebeci, 2017b, s. 495).

Küreselleşmenin artmasıyla ulus-devlet yapısının yerini Çok Uluslu Şirketlerinin (ÇUŞ) aldığı ve ulus devletin sonlandığı ilan edilirken, devlet merkezli bakış açısının devlet dönüşümündeki sınıfsal ilişkiyi göz ardı edildiği bir durumu kapsar (Akçay, 2013, s. 16). Bu süreçte devletin dönüşümüne baktığımızda yeni kurumların yaratılmış ya da var olan kurumlar arasındaki güç transferi yoluyla ilişkilerin geliştiği görülür. Bu yönde sınıf ve devlet ilişkisi sermaye birikim sürecinden kurumsal dönüşümün anlamlanması açısından önemlidir. Bu nedenle kurumların yaratılması veya dönüştürülmesi süreci ulus devletin etkisizleşmesiyle değil, ulus devletinin oluşumundan beri var olan bir mekanizma olarak değerlendirilir (Akçay, 2013, s. 25). Bu durumda devlet ve piyasa ilişkilerinde bu ilişkilerin farklılaşmasına ve birbirlerinin çıkarlarını temsil eden ve aynı amaca yönelik bir durumu oluşturmaktadır. Özellikle 1980'lerden sonra sermayenin dolaşım sürecine girmesi uluslararasılaşmanın artmasıyla biriken sermayenin vakit kaybetmeden yeni alanlara yönelebilmesi için yeni bir düzene ihtiyacı arttırmaktadır. Çünkü piyasacı yaklaşımlarda devlet konusu sermaye birikimin krize girdiği aşamalarda arz ve taleplerin önünde gerekli düzenlemeleri sağlayan kontrol eden ve yeniden üreten devlet engeli bulunmaktadır. Ancak bu engelleri kaldıracak olan da bizzat devlet olacaktır için, liberal analizlerde devlete yüklenen rol, değişimi sağlayan aynı zamanda değiştirilmek istenen bir kurum konumundadır (Ercan, 2003, s. 273). Suudi Arabistan örneğinde olduğu gibi piyasa ilişkilerinde değişimi sağlayan yönetim ve aynı zamanda da değiştirilmesi istenen de yönetim şekli olması gibi. Devletin bu şekilde varlığı sermaye birikiminin yeniden üretim koşullarını oluşturmasını, gereken yasaları, düzenlemeleri, piyasanın para ve kredi sistemlerini veya yeniden üretim koşullarına uygun olan toplumsal dönüşümü gerçekleştirmesine ve

biçimlendirmesine bağlıdır (Fine ve Saad-Filho, 2012, s. 84). Burada ise kolay bir şekilde ilişkilerin kurulmasını sağlayacak olan tek güç devlet olarak belirlenmektedir. Kapitalist toplumsal ilişkilerde sermaye birikim sürecini hızlandırmak, kurum ve kuruluşlar arası ilişkileri aksamadan devam ettirebilmek için bir düzenleyicinin var olması gerektiğini belirtilmekte ve küreselleşme sürecine ayak uydurabilmek için ilişkilerin güçlü kurulması gerekmektedir. Nitekim Dünya Bankası gibi önemli bir kurumun yaptığı açıklamalar bu yönde kayda değerdir. Daha öncesinde Dünya Bankası raporunun ifade ettiği en önemli söylemlerinden biri olan devletin yetki ve görevlerini sivil toplum örgütlerine ve özel sektöre aktarmak gerektiğine vurgu yapmakla beraber, sivil toplumun ve piyasanın geliştirilmesi önemli unsurlar olduğu belirtilirdi. Ancak, 1997 Kalkınma Raporunda, devletin etkin bir devlet olması önemle vurgulanmıştır. Bir başka ifade ile devlet-sivil toplum/piyasa karşılıklı 1997'den itibaren "piyasa için devlet" denilebilecek bir ilişki süreci geliştirilmiştir (Bayramoğlu, 2002, s. 93). Dünya Bankası'nın baş ekonomisti Joseph Stiglitz (1998) açıkladığı rapor başlığında da açıkça vurgulanan "Devletin Rolünü Yeniden Tanımlamak" adlı konuşmalarda minimal devletin etkin olmaması artık önemini yitirdiğini, temel sorun olan devletin karar alma ve rolünün yeniden tanımlanmasını altı çizilerek belirtmiştir (Oğuz, 2006, s. 152). Bu süreçlerle birlikte görünürde bir devlet müdahalesi söz konusu değil iken bu müdahaleyi gerçekleştirirken kullanılacak yöntem olarak ulusal ve uluslararası kurumların önem kazandığı görülmektedir. Dolayısıyla devlet müdahalelerini A. Smith'den bu yana olumsuz karşılayan teorisyenler piyasa işleyişinde yaşanan sorunlar nedeniyle müdahalelerin olmasını kabul edebilir duruma gelmişlerdir (Cebeci, 2012, s. 96).

Bütün bu müdahalelerin asıl amacı sermaye birikimi sürecinin aksamasına engel olmaktır. Ayrıca sermaye birikim sürecinin yavaşlamasını önlemek amacıyla kurumların kullanılması ise müdahaleyi meşrulaştırmaktadır. Bu durumda devlet müdahalesi yalnızca piyasa etkilerini kendine yeterli bir biçimde değiştirmeyi amaç edinen ikincil bir faaliyet alanı olmamıştır, aynı zamanda kapitalist üretim ve piyasa ilişkileri için de hayati bir eylemdir. Çünkü metalar, piyasa aracılığıyla dağıtılmadan önce üretilmeleri gerekir. Bu da ekonomik ve politik olarak kurumsal ayırım göz önüne alındığında devletin sermaye birikiminin gerçekleşmesini güvence altına aldıktan sonra yeniden dağıtım faaliyetlerine başlayabilmelerini gerektirmektedir

(Jessop, 2009, s. 86). Bu ise devletin birçok yerde müdahale edebilmesinin yolunu açmaktadır. Devlet böylece yeniden üretim süreçlerinde özel mülkiyet, hukuk, sözleşme özgürlüğü gibi bazı kurumsal yapılar sermaye birikiminde paranın güvenliğini sağlayacak ortamı oluşturur (Harvey, 2008,s.76). Bu devletin belirli anayasal ve kurumsal düzenlemeleri gerçekleştirmesiyle oluşur. Örneğin Avrupa Birliği'nin (AB) müdahaleleri için Avrupa Ekonomik Alanı'na bu birliğin koşulları uygun bir çerçeveye kurumsallaştırılıyor. Bunu daha büyük ölçekte düşündüğümüzde dünya piyasası çevresinde geniş ekonomik ilişkiler sırasına yerleştirmelerine dönük politikalar izlemelerine neden oluşturmaktadır (Jessop, 2009, s.87). Bu doğrultuda birikim mekanizmasının işlemesi, kurumların kapitalist sisteme göre değişip dönüşmesi, düzenlenmesi devletin müdahalesi açısından önemli bir hal almaktadır. Miliband'ın kapitalistlerle ilgili yorumunu aktaran Prezeworski, devlet kapitalizmin çıkarı doğrultusunda hareket ettiğini ve kapitalistlerin devlet kurumlarını kontrol ederek bu kurumları kendi çıkarlarının realizasyon aracı olarak kullandıklarına dikkat çekmiştir (Prezeworski, 2016, s. 141).

Kurumların bütün bu süreçlerde önemi ise hem geçmiş hem de gelecek için büyük önem teşkil etmektedir. Geçmişte ve gelecekte oluşturulan resmi olan ve resmi olmayan kurumlar ülkelerin ekonomik, politik ve sosyal hayatı hakkında bizlere bilgi verir. Aynı zamanda bu kurumsal yapılar ülkeler arasındaki farklılığı oluşturan yapılardır. Öyleyse kurumları iktisadın alanı dışında görmek veya görmezden gelmek tarihsel bir süreç içersinde eksiklik oluşturacaktır. Bu nedenle son yıllarda ekonomik ilişkilerin analizinde kurumlar daha fazla ön plana çıkmıştır. Fakat klasik politik iktisadın bir uzantısı olan Neoklasik İktisat okulu kurum kavramlarına pek değinmemiştir. İlk başlarda özellikle Veblen ve Veblen'den etkilenen kurumsal iktisat düşünürleri, ekonomiyi kurumsallaştırarak Neoklasik iktisada karşı bir düşünce yöntemi geliştirmişlerdir (Güler, 2012, s. 57-58). Fakat günümüz itibariyle kurumsalcılar eski ve yeni olarak ayrılmasıyla bazı görüş ayrılıklarını da beraberinde getirmiştir. Şuan yeni kurumsal iktisatçılara baktığımızda neoklasik teorilerine daha yakın bir çizgi oluşturmaktadırlar. Ancak eski kurumsal iktisatçılar, neoklasik teorilerini daha fazla eleştirdiğini görebiliriz.

Neoklasik iktisat okuluna baktığımızda ekonominin temel belirleyeni piyasa olarak görmektedir. Bu nedenle ağırlıklı olarak piyasa sinyallerini ve işleyişini

incelemektedir. Kurumsal İktisat ise iktisadın aslında kurumsal bir yapısı olduğunu vurgulamakta ve olayları sadece piyasa üzerinden değil, kurumları da içersine alarak incelemektedir. Bu nedenle piyasanın kendi kendini düzenleyen bir mekanizmaya sahip olduğu görüşlerini de gerçekçi bulmamaktadır. Ekonomik düzeni, sosyal düzenin içersine yerleşmiş bir kurum olduğunu vurgulamaktadır (Polanyi, 2017, s. 118). Bu yüzden kurumsalcılar için piyasa, doğal bir oluşum değildir, ekonomiyi piyasa üzerinden takip etmez ve kurumları da içine alarak onları birlikte incelemektedir. (Özveren, 2007, s. 18). Ayrıca kurumsal iktisatçılar yerleşik iktisadın yaptığı gibi iktisadi hayatın şekillendirdiği bireysel tercih ve isteklerin veri olarak ele alınmasını kabul etmeyip, iktisadi hayata yön veren bireyler üzerinde kurumsal yapıların etkili olduğunu savunmaktadır (Demir, 1996, s. 65). İktisat ve kurumları bir bütün olarak inceler ve iktisadın diğer sosyal bilimlerle ayrılmaz bütünlüğünü vurgular (Genç ve Ekiz, 2017, s. 167). Böylelikle kurumsalcılara baktığımızda ekonomiyi incelerken klasik iktisadın cevap aradığı soruları piyasaya indirgeyen yapısı karşısında sosyoloji, tarih ve psikoloji gibi farklı disiplinleri de analize dâhil ederek olguyu çok yönlü analiz eder. Bu nedenle Suudi Arabistan incelenirken kurumsal iktisadın yaklaşımından faydalanılacak ancak bu kurumların dönüşümü, gelişimi kendiliğinden değil sermaye birikiminin ihtiyaçları bağlamında nasıl dönüştüğü incelenmektedir. Çalışmanın en özgün yönünü de bu oluşturmaktadır. Ancak ülke incelemelerine gelmeden önce kurumsal iktisat görüşünün kendi içinde farklı yanlarının açıklaması gerekmektedir. Bu amaçla bir sonraki bölümde kurumsal iktisadın tarihsel sürecinden bahsedilecektir.

1.1.1.Kurumsal İktisat'ın ortaya çıkışı

1.1.2.Eski Kurumsal İktisat

20. yüzyılın başlarında Amerikan kökenli olarak ortaya çıkan kurumsal iktisat düşüncesi ve buna öncülük eden isim Thorstein Veblen olarak bilinir. 'Why Is Economic Not an Evolutionary?' (İktisat Niçin Bir Evrimsel Bilim Değildir?) 1898 tarihli çalışması Kurumsal İktisat için bir başlangıç oluşturmuştur (Yılmaz, 2007, s. 96). "Düşünce alışkanlıkları" konusunu ele alan Veblen kurumsal iktisadın kurucusu olarak adlandırılmıştır. İnsan davranışlarını önemli ölçüde etkileyen faktörlerden birisinin düşünce alışkanlıkları olduğunu kabul edildiğinde

alışkanlıkların sınıflandırılabilmesini düşünmektedir. Böylece düşünce alışkanlıklarını kaynağına ulaşabileceğini ve bunun cevaplanabileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Veblen geleneksel düşünce alışkanlığını yönlendirici içgüdülere dayandırmaktadır ve bu geleneksel düşünce alışkanlıkların zamanla değişip yerlerine yenilerinin geldiğini savunmaktadır (Demir,1996,s. 93). Darwinci evrim teorisinden etkilenen Veblen buna paralel olarak insan yaşamında gözlenen var olma mücadelesi ile sosyal yapı ve kurumlar arasında benzerlik olduğunu, değişen koşullara uyum sağlayabilen kurumsal yapıların karşısında değişmeye uyum sağlayamayanların ortadan kalktığını ifade eder (Özalp, 2018, s. 25). Veblen için diğer kurumsalcılarda olduğu gibi kurumlar, bireysel eylemler üzerinde sadece kısıtlamalar olmaktan ziyade, genel olarak kabul edilen düşünce ve davranış biçimlerini şekillendirir ve böylece kurumların kendi kontrolü altında yetişen bireylerin tercih ve değerlerini kalıba sokmaya çalıştığını ifade eder (Rutherford, 2001, s. 174). Aynı zamanda insanı doğada etkin bir varlık olarak tanımlarken, onu kurumsal değişimin itici gücü olduğunu da belirtmiştir (Gürkan, 2007, s. 241). Burada ifade edilen temel husus ise kurumların ön planda olduğudur. Veblen ile başlayan kurumsal iktisat teorileri 1918 yılında Walton H. Hamilton, Amerikan Ekonomi Cemiyeti'ne sunduğu "İktisat Teorisine Kurumsal Yaklaşım" isimli çalışmasında ilk kez resmi olarak 'kurumcu' ismini kullanmıştır (Demir, 1996, s. 64). Bununla birlikte birçok üniversitede araştırma enstitü merkezleri kurulmuş ve sosyoloji, felsefe, iktisat gibi alanlara ev sahipliği yapmıştır (Rutherford, 2001, s. 179). Bu akımın önde gelen temsilcilerine bakacak olursak Kurumsal İktisada katkı yapan John R. Commons, Wesley C. Mitchell ve John M. Clark gibi isimler 20. yüzyılda bir iktisadi düşünce okulu tarafından Veblen'in görüşlerinden etkilenen teorisyenleri kurumsal iktisatçılar olarak adlandırmışlardır (Özveren, 2007, s. 23). Commons, kurumları özgürlüğün ve bireysel eylemin genişlemesi denetiminde ortaya çıkan toplu eylem olarak tanımlamıştır (Commons, 1931, s. 649). Psikoloji ve ekonomi alanında J.M. Clark'ın 'Ekonomi ve Modern Psikoloji' makalesinde karar verme maliyetleri ve sınırlı rasyonellik konusunda incelenmelerde bulunmuştur. Mitchell'in çalışmaları ise daha çok konjonktür dalgalanmaları üzerinedir (Rutherford, 2001, s. 181). Bu teorisyenler günümüz itibariyle aynı zamanda eski kurumsalcılar olarak adlandırılmışlardır.

Eski kurumsal iktisat olarak adlandırılan bu akım kurumların önemini vurgulayarak Neoklasik düşünce akımına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Neoklasik düşünce akımının izlediği yöntemler doğrultusunda yani iktisadı sadece piyasaya indirgeyen yapısıyla birlikte çeşitli sıkıntılar gündeme gelmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika'nın ekonomik olarak egemen ve güçlü bir devlet konumuna gelmesi, bu güçlü ekonominin yansımaları toplumun bütün kesimine ulaşmaması durumları toplumda gelir ve ücret farklarına neden olmuştur. Ücretli olarak çalışanların yaşam koşullarının kötüye gittiği, artan vergi yükleri ve sosyal güvencelerin azalması, politik yozlaşma ve usulsüzlükleri arttırmıştır. Sistemin onarılmasını devletin kontrolü ve reformlar aracılığıyla yapılmasını savunmuşlardır (Savaş, 2000, s. 645). Bu bağlamda Veblen'in ifadelerinde Amerikan toplumunu israfçı, saldırgan, yağmacı ve işbirliği olmayan bir toplum olarak görmektedir (Demir, 1996, s. 88). Bu durumda neoklasik söylemlerden biri olan "bırakınız yapınlar" ifadesi bulunulan koşullarda pek ikna edici olmamaktadır. Kaynakların israf edilmesi, tekel, sefaletler ve depresyon konularının araştırılması daha ilgi çekici olmuştur (Demir, 1996, s. 80). Bu yüzden eski kurumsalcılar kurum yapısını daha ön plana çıkarmak istemişlerdir. Günümüzde eski kurumsalcılar olarak adlandırılan bu akım kurumları ve kurumların değişimini sosyoloji temelli bir yaklaşımla Neoklasik iktisat teorileri dışında ele almayı tercih etmişlerdir (Çetin, 2016, s. 11). Eski kurumsal iktisat teorisyenlerin karşı çıktığı temel konulardan bir diğeri ise bireyselliktir. Neoklasik teorilerinden biri olan bireyselliği reddederek daha çoğulcu bir anlayış benimsemişlerdir. Kurum ve bireysellik arasındaki ilişkilerin karşılıklı olduğunu tek yönlü olmadığını ve kurumların bireysel davranışların sonucu olarak ortaya çıktığını ifade etmişlerdir. Bu ilişkilerin Veblen'in ifade ettiği gibi kurumların büyümesi ve gelişmesi bireysel davranışların sonucunu oluşturmaktadır. Çünkü bireylerin alışkanlıkları vasıtasıyla ortaya çıkan deneyim kurumların amacını belirleyip yönlendirdiğini ifade etmektedir (Veblen, 1909, s. 629). İnsan tercihleri kurumların etrafında şekillenmesi aynı zamanda da kurumlar bireysel davranış sonucunda aralarındaki karşılıklı ikili ilişki şeklinde ortaya çıkar ve birbirlerini etkilerler. Böylece eski kurumsalcılar Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemlerde etkinliklerini sürdürmüşlerdir ancak 1950'lerden sonra Keynesyen iktisat

teorilerin daha fazla benimsenmesiyle etkinliğini yitirmeye başlamıştır (Şenalp, 2007, s. 49).

Sosyal bilimlerdeki derin değişimler ve 1930'lu yıllardan sonra tüm ülkeleri etkileyen ekonomik kriz nedeniyle matematiksel neoklasik düşüncenin yükselmesine neden olmuştur. Matematiğin yükselmesiyle içgüdüsel psikoloji ve pragmatist felsefe geri atılmış ve matematik tekniklerinin kullanımı artması, kurumsal iktisat ile karşılaştırıldığında kurumsallık alanındaki çalışmalar daha az titiz görülmüştür (Hodgson, 1998, s. 167-168). J.M. Keynes öne sürdüğü teorilerle neoklasik kurama eleştiriler getirdi fakat bu eleştiriler sınıfsal ilişkileri içermemektedir ve sistemin piyasaya içkin ilişkilerinin sağlanabilmesi için gereken koşulların edinilmesi ortaya çıkan farkların yeniden üretime nasıl yönlendirebileceğini göstermeye çalışmıştır (Cebeci, 2012, s. 69). Keynes şahsi faydaları ve karar noktası olarak vurgulanan bireysel düşüncesini yanı sıra kitle psikolojisi, alışkanlıklar ve kurumsal iktisada vurgu yaparak iktisadi düşüncenin genel odağını kaydırmıştır. Diğer bir deyişle, Keynes'in odak noktası bir ilişkiler yapısı olarak bireylerin davranışlarına şekil veren bir bütün ekonomi olmuştur. Oysa neoklasik teorisi, üretici ve tüketici bireylerin rolünü vurgulayarak ekonomik yapıya şekil vermişlerdir. Dolayısıyla devlet ve devlet ile ekonomi arasında ilişkisinin nasıl olması hakkında da birbirlerinden farklı görüşleri olmuştur (Wolf ve Reisnick, 2010, s.139). Bu bağlamda Keynes piyasaları ve piyasa ilişkilerini yasal ve kurumsal olarak yeni koşullara uyum sağlayabilmesi için devlet müdahalesinin gerekliliğini öne sürer (Cebeci, 2012, s. 70). Sermaye birikiminin devamının sağlanması ve krize girmemesi için gerekli kurumsal müdahalelerin yapılması öngörülmektedir. Fakat keynesyen iktisat politikalarının hâkimiyeti ise 1970'lere gelindiğinde sona ermiştir.

Sermaye birikimi üzerinde 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizleri, uygulanan yanlış politikalar sonucunda ekonomide ciddi daralmalar meydana gelmiştir. Böylece piyasa mekanizmaları ilişkisinde yaşanan sıkıntılar kapitalistleşme sürecinde birikim mekanizmasının işleyişini yavaşlatmıştır. Sermaye birikim sürecinde sıkıntı yaşanması yeniden üretim sürecinde sorun oluşturmaktadır. Bu nedenle sermaye birikim sürecinde meydana gelen aksaklıklardan en önemli gelişmeleri sermayenin değerlendirilmesi ve yeniden üretimi problemidir (Cebeci, 2014, s. 164). İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan sanayileşme hareketleri sermaye ve kapitalist

oluşum süreçlerindeki sorunlar, bu aşamanın önemli noktasında ihtiyaç duyulan kurumları ön plana çıkarmıştır. Gerekli aksaklıkların yaşanmaması için kurumlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunların sonucunda ise kurumların tekrar önem kazanmasına ve Yeni Kurumsal İktisat düşünürlerin ortaya çıkmasına imkan sağlamıştır. Bu nedenle günümüzde kurumsal iktisat eski ve yeni kurumsalcılar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrımın sebebi kurumsalcıların tekrar önem kazanmasıyla yeni ve eski kurumsalcılar arasında bazı fikir farklılıklarının olmasıdır. Yeni kurumsalcılar, eski kurumsal iktisatçılar gibi neoklasik teorileri reddetmemiştir. Yeni kurumsal iktisatçılar tarafından neoklasik iktisat teorilerinin bazı özellikleriyle ilgilenmesi onları eski kurumsal iktisatçılardan ayıran bir özellik olmuştur (Çetin, 2012, s. 44). Rasyonel birey, tam bilgi ve tam piyasalar gibi neoklasik teorilerinde kullanılan kavramlar Yeni Kurumsal İktisat tarafından yeni bakış açısıyla kurumları ve kurumsal değişimleri kendi kavramlarıyla iktisadi analizler sunmuşlardır.

1.1.3.Yeni Kurumsal İktisat

1970’li yıllarda gelişim gösteren yeni kurumsalcı iktisatçılar, kurumların tekrar önem kazanmasını sağlamışlardır. Yeni Kurumsal iktisat teriminin ortaya çıkması Oliver E. Williamson’ın çalışmalarıyla başlamıştır. 1975 yılında kaleme aldığı ‘Piyasalar ve Hiyerarşiler: Çözümleme ve Antitröst İçerimler’ isimli çalışmasından sonra yeni kurumsal iktisat tekrar gündeme gelmiştir (Demir, 1996, s. 206). Williamson, piyasa ve organizasyon yapıları üzerine odaklanmış olup, piyasa ve firma ikilisini süreklilik ve uzun dönem sözleşmeler gibi yönetim yapıları açısından ele almıştır (Özalp, 2018, s. 43). Yeni kurumsal iktisadın önde gelen etkili yazarları Oliver E. Williamson(1975), Douglas North(1990), Richard Posner(1973), Andrew Schotter(1981) ve Ronald Coase(1937) olarak bilinmektedir (Hodgson, 1998, s. 176). Her ne kadar Yeni Kurumsal İktisat kavramını O.Williamson ortaya atmış olsa da Ronald Coase’un çalışmaları daha fazla ön plana çıkmıştır. Ve bu bağlamda önemli eserler vermiş olan dört teorisyen Nobel iktisat ödülünü alarak kurumsal iktisada önemli katkı sağlamışlardır. Ronald Coase ‘The Nature of Firm’ (Firmaların Doğası) ve ‘The Problem of Social Cost’ (Sosyal Maliyet Sorunu) eserleriyle firmaların kurumsal boyutunu incelemiş ve işlem maliyetlerinin önemini

vurgulamıştır. Douglass North tarihsel olarak kurumların varlığına önem vermiş olup ve Elinor Ostrom, Oliver Williamson mülkiyet hakları ve organizasyon teoremi üzerinde durmuşlardır (Çetin, 2012, s. 44).

Yeni Kurumsal iktisat tıpkı Eski Kurumsal iktisat gibi kurumların oluşumu ve gelişimi ile ilgilenmiştir fakat yöntem farklılıklarından dolayı Yeni Kurumsal İktisadın gelişimi neoklasik uygulama alanlarının genişletilmesi olarak ifade edilmiştir. Kurumsalcılar, neoklasik yöntemlerde bilginin maliyetsiz olduğu, tam rekabet piyasalarında firmanın ve bireylerin akılcı olması, girdi ve çıktılarının sonsuz bir biçimde bölünebilir olması, kaynak dağılımında gerekli koşulların sağlanmadığından gerçeklikten uzak olduğunu belirtmişlerdir. Ancak yeni akım kurumsalcılar bu eleştirileri dile getirip aynı zamanda açıklayıcı bir biçimde yeniden düzenlemek amacıyla bu sorunları ifade etmişlerdir (Demir, 1996, s. 205). Bu ise yeni kurumsalcıların neoklasik teorilerine düzenleyici bir rol olarak eklendiğinin ve bu teorilerin üzerine kendi görüşlerini yapılandırmasının göstergesidir. Ayrıca kurumların etkinliğini belirleyen kurumsal farklılıklarda önemli etkisi olan işlem maliyeti teorisi¹ ve mülkiyet hakları² gibi konular yeni kurumsalcıların konuları içersinde yer almıştır.³ Bütün bunlara dikkat edildiği sürece aynı zamanda etkin kurumlar oluşturup ekonomik büyümeye katkı sağlayacağını vurgulamaktadırlar (Dumludağ, 2017, s. 18). Aynı zamanda kurumların etkisi ancak inandırıcı ve güven verici durumdayken sağlandığını düşünen yeni kurumsal iktisatçılar bunu iktisat teorilerinde bir ön koşul olarak kabul etmişlerdir (Derya, 2017, s. 1102).

Yeni kurumsalcıların iktisadi görüşlerine göre firma ya da devlet gibi rasyonel bireysel davranış modeline göndermede bulunarak kurumsal bakış açısıyla insanların davranış ve yönelimlerinden dolayı istenmeyen sonuçları insan etkileşimi açısından incelemektedirler. Kurumları incelerken bireyselden kurumlara doğru bir yaklaşım sergilemişlerdir (Hodgson, 1998, s. 176). Bu ise eski kurumsalcılardan ayrılan bir yönünü oluşturmaktadır. Çünkü eski kurumsalcılar bireyselliği değil olayları

---

¹ **İşlem Maliyeti:** Mübadele edilen unsurun değerli özelliklerini ölçmenin bedeli ile hakları korumanın ve anlaşmaları yürürlüğe sokma ve denetlemenin maliyetidir (North, 2010, s.39).

² **Mülkiyet Hakkı:** Bu sistem toplumda yaşayan belirli bireylere ve belirli bir malı yasak olmayan kullanım biçimlerinden birini seçerek kullanma otoritesi veren bir belirleme yöntemidir (Demir, 1996, s.228).

³ Bu konuların tartışmalarına konumuz açısından girilmeyecektir.

incelerken daha kolektif bir yaklaşım sürdürmesiyle birlikte kurumlardan bireylere doğru yaklaşımları bulunmaktadır. Neoklasik iktisadın temellerinden biri olan rasyonellik, bireylerin faydalarını tam rasyonel olduklarında elde edeceklerini varsayımıdır. Bu varsayıma göre her durumu öngörebilen ve seçim yapabilen ayrıca bütün bilgileri maliyetsiz bir şekilde öğrenen bir insan modeli öngörülmektedir. Ancak gerçek dünyada geleceğin kesin bilinmemesi karar verme ortamında insanların tutarsızlığı ile bu risk ve belirsizlikler söz konusuysen bu görüşler gerçeği yansıtmamaktadır. Kurumsalcılar bunun yerine daha makul ve gerçekçiliği yansıtan sınırlı rasyonel kavramını ele almışlardır (Özalp, 2018, s. 45-46). Fakat eski kurumsalcılar rasyonelliği tamamen reddetmişlerdir.

Yeni Kurumsal İktisada katkı sağlayan kurumsalcı teorisyenlerden biri de Douglass North'ur. Yaptığı çalışmalar itibariyle yeni kurumsalcıların yanında olmakla birlikte eski ve yeni kurumsalcılar arasında bir köprü kurmaktadır (Demir, 1996, s. 207). Neoklasik teorilere bağlı kalmadan çalışmalarını yürütmüş olmasına rağmen ekonomik sistemleri açıklarken işlem maliyetleri, sınırlı rasyonellik ve belirsizlik gibi Neoklasik araçlarından faydalanmıştır (Yavuz, 2015, s. 28). Kurumları tanımlarken bir toplumda oynanan oyunun kuralları olarak ifade eden North, insanlar arasındaki etkileşimi kuran, insanların getirdiği kısıtlamalar olduğunu belirterek kurumları tanımlamıştır (North, 1999, s. 9). Ayrıca North çalışmalarında tarihi de ele alarak ekonomide bir zaman boyutu ortaya koymaktadır. Toplumları farklı ekonomik düzeylerinin olmasının nedenini kurumlara bağlamaktadır. Bu yüzden kurumlar tarihsel dönüşümün anahtarları olduğu ifade edilir (Derya, 2017, s. 1099). Böylelikle tarihselliği de ele alarak incelenen kurumların nasıl değişip dönüştüğünü görebileceğimiz ifade edilmektedir. Aslında kurumlarda yapılan tüm bu incelemeler insanlar ve toplumlar arasındaki belirsizlikleri gidermek içindir. Bu çalışmada ise asıl ön plana çıkarmak istediğimiz Suudi Arabistan'ın kurumları ve kurumsal yapısıdır. Bu ülkenin petrol öncesi ve petrol sonrası kurumları incelenerek resmi olan ve olmayan kurumlar hakkında analiz yapılmaktadır. North bu kurumları enformel ve formel kısıtlar olarak iki şekilde incelemiştir. Toplumun ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulan kurumların nasıl dönüşüp evrimleştiği üzerinde durmuştur. Enformel kısıtlamalar, toplumun birbirine aktardığı benzer tutumların bilgi, davranış ve tavırların etkileşim içinde olmasıdır. Yani kültürün oluşturduğu

değerlerden bir parçadır (North, 1999, s. 52). Kısaca enformel kısıtlamalar gelenek ve göreneklerden oluşmuş yazılı olmayan kurallardır. Formel kısıtların tanımı ise ekonomik, siyasi kurallar ve sözleşmelerden oluşmaktadır. Anayasa ve yasalar gibi yazılı olan kurallardan meydana gelmektedir (North, 1999, s. 65). Bu çalışmada ise Suudi Arabistan'ın yazılı olan ve olmayan kuralları tanımlamaktan ziyade bu kurullarla şekillenmiş kurumların sermaye birikim ilişkilerini nasıl etkilediğini ve yazılı olmayan kurulların zamanla kapitalist üretim biçimlerini oluşturabilmek için nasıl resmi formlara geçişini açıklamaya çalışılmıştır.

Genel olarak baktığımızda eski ve yeni kurumsal olarak ifade ettiğimiz yazarların hepsi vurgulamak istedikleri kurumların ne kadar önemli olduğudur. Bu iki görüş her ne kadar farklılaşmış görünse de aynı amaca hizmet etmektedirler. Toplumsal değişimler, sanayileşme, denetim, teknoloji ve piyasa sistemini yerleşik iktisat gibi soyut olarak görmemekte ve bunlara kurumsal bir yapı olarak bakmaktadır. Ve bu konuların daha gerçekçi bir şekilde ele alınması konusunda aynı görüşe sahiptirler (Demir, 1996, s. 87). Bu nedenle kurumsalcıların önemsedikleri faktör olarak iktisadi sistem ve süreçlerin temelini bireylerin değil kurumların oluşturduğudur. Ve son zamanlarda kurumsalcılar aslında kurumların iktisadın üzerinde ne gibi etkileri olduğunu yanı sıra kurumların değişim sürecinde iktisada etkisini incelemek istemişlerdir (Demir, 1996, s. 202). Eski kurumsal iktisat ve yeni kurumsal iktisadın özelliklerini bir tabloda özetleyecek olursak:

Tablo 1: Eski Kurumsal İktisat ile Yeni Kurumsal İktisat Farkı ve Benzerliği

Eski Kurumsal İktisat	Yeni Kurumsal İktisat
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Bireysellikten ziyade daha kolektif bir yapı içerisinde olup, bireyler kurumların oluşturduğu yapıya göre hareket ettiğini savunmaktadırlar. ➤ Alışkanlıklar ve yönlendirici içgüdü ile hareket edilir. ➤ Yerleşik iktisat ve Neoklasik öngörülerini gerçekçi bulmayıp tamamen reddetmektedirler. ➤ Kurumları teknolojik gelişmeye engel olarak görürler. ➤ Yeni kurumsal iktisada göre çalışmaları daha sınırlı kalmıştır.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Kurumların oluşturduğu düzeni bireysel davranışlar ile açıklamazlar, bireyi veri olarak kabul edip kurumlara doğru bir gidişat sunarlar. ➤ Yerleşik iktisat öngörülerini gerçekçi bulmamasına rağmen tamamen reddetmeyip, eksik yönlerini tamamlayan bir konumdadır. ➤ Kurumları teknolojik gelişmenin önünde engel olarak görmezler. ➤ Eski kurumsalcılara göre çalışma alanı daha geniştir.
<p>Her iki düşüncenin benzer yönleri:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Her iki yaklaşım iktisadi olayları statik bir denge modeliyle değil, dinamik bir denge modeli ile incelemektedir. ➤ Her iki yaklaşımda Neoklasik öngörülerini soyut ve gerçekçi olmadığını savunmaktadır. ➤ Yöntem açısından her iki yaklaşım iktisadi olayları evrimci bir görüş ile alır. ➤ Her iki yaklaşım iktisadi olayları sadece piyasa üzerinden incelemeyiz. ➤ Her iki yaklaşım bireyleri değil, kurumları temel alarak iktisadi olaylara çözüm getirmeye çalışmaktadır. ➤ Her iki yaklaşım sosyal bilimlerden faydalanarak iktisat bilimini açıklamıştır.	

Kaynak: Hasan Bilgehan Yavuz, *Kurumsal Değişimlerin İstihdam Üzerindeki Etkileri: Kurumsal İktisat Yaklaşımıyla Avrupa Birliğinin Üzerine Bir Uygulama*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adana, 2015, s.31

İKİNCİ BÖLÜM

SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMASI VE KURUMLAR

2.1. SERMAYENİN YENİDEN ÜRETİMİ

Sermaye birikiminin doğası gereği sürekli genişleyen bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Sermayenin birikim rejimi, yeniden üretimde üretim ilişkilerini toplumsal yapılarını, kurumlarını ve normlarını sağlayacak koşulların tümünü oluşturur. Bu süreçte istikrarı bozularak krize girmesi sadece emeğin yeniden üretim rejimi değil aynı zamanda bütün toplumsal yapıların yeniden üretilmesi zorunlu hale gelmektedir (Eroğlu, 2011, s. 700). Bu durumda sermaye birikim süreci oldukça önem arz etmektedir.

Sermaye birikimi, para ile başlayan bir sürecin sonunda üretimin gerçekleştirilmesi demektir (Ercan, 2009, s. 33). Meta ve para, sermaye birikimi sürecinde değer büründüğü biçimler olarak ifade edilir. Bu süreç alıcının parasının metaya dönüştüğü, satıcının ise metalarının paraya dönüştüğü süreçle başlar (Marx, 2013, s.36). Bu durumda belirgin olan iki biçim vardır. İlki, paranın (P) ve metanın (M) ile gösterildiği başka metaları satın almak için satma süreci (M-P-M) olarak ifade edilir. Bu süreç meta ile başlayan ve meta üreticisinin kendi ürünlerini, satarak paraya çevirdiği ve para ile ihtiyaçlarını karşıladığı bir süreci kapsar. İkincisi ise satmak için satın alınan (P-M-P) ile gösterilen para ile başlayarak eldeki parayı metalara çevirip daha fazla paraya ulaşmak için oluşan süreçtir (Tuna, 2011, s. 86). Sermayenin oluşumunun tarihsel koşullarına emek gücünü satmak isteyen bireylerin de eklenmesi gerektiğinden, üretim araçları ile emek gücünü satan işçilerin sermayenin genel formülü olan (P-M-P) içerisinde ilişkileri genişleyecektir (Cebeci, 2012, s. 124). Çünkü toplumsal üretim biçimi ne olursa olsun üretim etmenleri her zaman işçiler ve üretim araçlarıdır (işyerleri, binalar, teçhizatlar) ve üretimin gerçekleşebilmesi için bunların birleşmesi gerekir (Marx, 2013, s. 45). Bu durumda üretim araçlarını elde eden kapitalist ve işçinin emeğini satma durumunda üretim araçlarıyla bağlantısını kurarak, metanın dolaşım sürecine eklenir (Marx, 2013, s. 40). Bu bağlamda artı değer yaratıcısı olan emek gücü de eklendiğinde, sermayenin dolaşım sürecinin formülü olan (P-M-M'-P') üretim süreci gerçekleştirilmiş olur.

Para ile satın alınan metanın biçim değiştirdiği yer olan gerçek dönüşüm aşaması, bambaşka bir kullanım değeri ortaya çıkarır. Bu noktada değişimi sağlayan emek gúcünden metaya aktarılan değerdir (Cebeci, 2012, s. 124). Sermaye dolaşım sürecinde sürekli devam eden bir değişimden geçmektedir. Dönüşüm, üretim araçları ve emek gúcünün satın alınması gayesiyle para harcanmaya başlamasıyla üretim araçları ile emek gúcünün ve artı değerin elde edildiği üretim sürecini kapsamaktadır. Bu değerin elde edilmesi ise üretilen metalarda emek zamanının satın alınan metalarınkinden daha büyük olduğu anlamı taşır (Jessop, 2008, s. 205). Yani İşçi sınıfı tarafından halihazırda üretilmiş ürünün değeri ile iřgúcünün değeri arasındaki fark, artı-değer olarak adlandırılmaktadır. Artı-değer, kar olarak, üretim giderlerini ödedikten sonra kalan fazlalık olarak ifade edilir. Kısacası, kapitalizm altında işçiler, denetledikleri ya da ücret olarak aldıklarından daha fazlasını ürettikleri için sömürölürler (Saad-Filho, 2006, s. 97).

Marx tarafından sermaye birikimi döngüsü üç aşama olarak ifadelendirilmiştir; bunlar para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye aşamasıdır. Para sermaye devresinde kapitalistin elinde bulundurduğu parayı (P) daha fazla elde etmek için üretim sürecine ekleyerek metaya (M) evirmesidir. Bu aşama (P-M) ile gösterilir ve kapitalistin satın aldığı meta (M), üretim araçları (ÜA) ve emek gúcünden (E) oluşmaktadır. İkinci aşamada kapitalist satın aldığı metaları üretim sürecine eklemektedir. Emek gücü bu aşamada üretim araçlarıyla bir araya gelerek metadan (M) farklılaşmış, değerlenmiş bir meta (M') üretilmesi amaçlamaktadır. Oluşan (M') üretim araçlarında farklı bir kullanım değerine sahip olup, artı değer barındırmaktadır. Son aşama ise üretim sonucunda elde edilen birinci aşamadaki metadan (M) farklı bir meta (M') pazarda satışa sunarak elde ettiği (P') haline dnüşürmektedir. Yani artı değerin realize edildiği aşama olarak ifade edilir (Tuna, 2011, s. 88-89). Sermayenin bu döngüsünün, farklı evrelerinde kesinti olmadan gerçekleşmesi gerekir. Sermaye birinci (P-M) aşamasında durursa para sermaye gömü biçimde kalır. Üretim evresinde durursa bir yandan üretim araçları işlevsiz kalır aynı zamanda emek gücü işsiz kalır. (M'-P') aşamasında durursa satılmayan meta stokları dolaşımı tıkar (Marx, 2013, s. 57-58). Onun için sermaye kendi kendini yeniden yaratma ve artı değer üretme süreci olarak ifade edilir. Kapitalist para ile başlayan süreçte parayı üretimin koşullarıyla mübadele eder, üretimi yaparak ürünü

değerlendirir kısaca paraya çevirir ve sonuç olarak bu süreçlere yeniden başlar (Marx, 2012, s. 498).

Sermayenin bu dolaşımını merkez ve çevre ülkeleri ilişkisi içerisinde bakacak olursak, sermaye dolaşımı merkez ülkelerde para sermayenin değerlenmesiyle başlar. 19. yüzyıl sonlarına doğru merkez ve çevre ülkeler arasında sanayileşme sürecinde ticaret niteliği farklılaşmıştır. Merkez olarak tanımladığımız ülkeler, çevre ülkelere hammadde veya tarımsal ürünler alırken, çevre ülkelere sanayi ürünleri ihraç etmiştir (Toksöz, 2006, s. 14). Böylece merkez ülkeler çevre ülkelerin doğal kaynaklarını denetleyen bir konuma gelmektedir (Sönmez, 2016, s. 54). Diğer bir deyişle ileride (M-M') aşamasında üretilecek artı değeri elde edebilmek için bu sürecin başlangıç noktasını merkez ülkeler oluşturur. (P-M) dediğimiz para sermaye, hammadde, makine, enerji ve emek kendi ülkesi veya çevre ülkelerde dönüşür. Eğer kendi ülkesinde dönüşürse çevre ülke, mamul malın satılarak artı değerini realize ettiği yer haline gelir. Sermaye çevre ülkede dönüşürse emek potansiyeli ve doğal kaynakları kullanılır (Özdemir, 2014, s. 41-42). Örneğin, 19. yüzyıl boyunca İngiliz pamuklu sanayisi Hindistan, Amerika, Afrika ve Avrupa kıtasının köylüleri ve küçük burjuva kentlilerine pamuklu dokuma sunmuştur. Böylece kapitalist olmayan kesimlerin (çevre ülke) ve ülkelerin tüketimine dayanan bir İngiliz sanayisi ortaya koymuştur. Kendi içinde (İngiltere'de) ise bu sanayi, makine üretiminde (tezgah ve bobinler) metal ve kömür gibi sanayilerinde büyük ölçekli gelişmelere yol açmıştır. Kısaca üretimini, kapitalist olmayan toplumsal kesimlere ürünlerini satarak realize etmiş ve kendi birikimiyle üretimini artıran bir talep yaratarak artı değerini realize etmesine ve birikimini arttırmasına yardımcı olmuştur (Lüxemburg, 1984, s. 31-32). Burada dikkat edilmesi gereken süreç ise artı değerdir. Artı değeri kapitalist olmayan toplumlarda realize eden kapitalistler aynı zamanda bu toplumun kapitalist olmayan şekillerde ürettiği ürünleri alıp üretken sermayeye dönüştürmesi birbirini izleyen birikim önemini ifade eder. Bu iki toplumla arasında geçen kapitalist üretim ve onu çevreleyen kapitalist olmayan toplum arasındaki alışverişlerdir (Lüxemburg, 1984, s. 38). Bu kapitalizmin sermaye birikimi tarihsel süreçte bir gerekliliğini oluşturmaktadır. Ortadoğu toplumlarında genelde bu ilişkiler belirgindir. Kapitalistler, daha fazla makine ve teçhizat almak için ya da daha fazla istihdam sağlayarak gerçekleşen bir büyüme olayı değildir. Üretim tekniklerinde kullanılan

hammadde, enerji ve işgücü maliyetlerini düşürmek ve verimliliği arttırmak için bu tekniklerin peşinde koşmak mecburiyetindedir (Barsoc, 1997, s. 39). ABD'nin de Ortadoğu'da yaptığı rekabeti bu yüzdendir. Suudi Arabistan'a baktığımızda ise petrol ihracatçısı olarak uluslararası sermaye birikimin para sermayeden (P-M) meta sermayeye dönüştüğü aşamada eklemlenerek petrolden elde edilen gelirle sanayileşmiş yani merkez ülkelerin ürettiği metalleri satın alarak realizasyon aşamasında (M'-P') dahil olmuştur (Cebeci, 2017b, s. 487).

Sermayenin bu süreç içerisinde ifade ettiğimiz aşamalarda herhangi bir aksaklık meydana gelmesi, sermaye döngüsünün yavaşlamasına ve kâr oranlarını düşmesine neden olur. Bu da sermayenin değersizleşmesi anlamına gelir. Böylece sermayenin değersizleşmemesi için, kapitalistler üretim için daha elverişli alanlar bulmaya, koşullar yaratmaya çalışır. Sermayenin, hiçbir coğrafi-siyasal sınır tanımayan bütünleşmenin, sürekli teknolojik yenileşim peşinde koşmasının, her şeyi metalaştırmasının altında yatan, sermayesini en çok kar sağlayacak biçimde yeniden değerlendirme dürtüsünü ortaya çıkarır. (Yurtsever, 2011, s. 207). Sermaye birikimin bu döngü içerisinde kendini yeniden üretmesi ve genişletmek istemesi toplumsal yeniden üretimi de bu döngüye ekler. Bu süreçte karmaşık bir iktisat dış ilişkiler, yapılar, süreçler, güçler ve çatışmalar dizisini içersine eklemler. Genellikle bu durum zaman içerisinde bir bütün olarak toplumsal yeniden üretimin, yeniden üretilip ve dönüştüğü yerle ilgili olduğu görülür. Bu ise kapitalizmin içerisinde hem iktisadi hem de toplumsal yeniden üretimin birbirinden bağımsız olmadığı gerçeğini ortaya çıkarır. Toplumsal ve sürekli devam eden bir ölçüde iktisadi yeniden üretimin en önemli araçlarından biri ise devlettir. Devlet aracılığıyla iktisadi yeniden üretim ilişkileri, onlardan bağımsız olmayan siyasi ilişkiler, yapılar, çatışmalar kurulur ve ifade edilir (Fine ve Saad-Filho, 2010, s. 82-83).

2.2.SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMASINDA DEVLET VE KURUMLARIN ROLÜ VE DÖNÜŞÜMÜ

Küreselleşme, sermaye birikimin bir aşaması olarak kapitalizmi tanımlamaktadır. Bu aşamada kurumsal düzeneğin yeni işlevleri doğrultusunda sermayenin toplam döngüsü dünya ölçeğine yayıldığı görülmektedir. Emek ile

sermaye bu yeni düzeneğin oluşumundaki ilişkileri ve sermaye ile sermaye arasındaki çelişkiler giderek artmıştır. Bu süreçte yaşanan çelişkiler, kapitalizmin küreselleşmesidir. Bu aşamayı kapitalizmin diğer dönemlerinden ayırt eden temel özellik, bireysel sermayeler aracılığıyla dünya ölçeğinde gerçekleşen sermaye birikim sürecine geç kapitalistleşmiş ülkelerin katılma isteği ve zorunluluğunu yaşamasıdır (Ercan, 2011, s. 651-652). Küreselleşme sürecinde bazı ülkeler bilinçli olarak bir araya gelip birlik oluşturmuşlardır. Bu durum kendi istekleriyle olsa dahi bütünleşip küreselleşmeleri uzunca bir çaba ve süreç sonunda gerçekleştirmişlerdir. Örneğin 1957’de AB’nin kurulması gerçekleşmesine rağmen bugün bile üyeler arasında tam bir bütünleşme ve küreselleşme sağlanamamıştır. Küreselleşmenin diğer bir yolu ise büyük şirketlerin bu sürece eklenmesidir. ÇUŞ olarak adlandırılan bu şirketler tek tek iç pazarlarını dışa açarak daha büyük pazarlar oluşturdukları süreçte ortaya çıkmış ve gelişmişlerdir. Böylece dünya pazarında serbestçe örgütlenip, birlikte hareket etmişlerdir. Bunun sonucunda ise üretim küreselleşmiştir (Aren, 2011, s. 298). Bu süreçte ise devlet önemli bir aktör olarak yerini almıştır.

Genel olarak inceleyecek olursak, Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan devletçi politikaların 1970’lere gelindiğinde, yaşanan krizlerden dolayı tartışılmaya başlaması ve bu dönemden sonra devletin ekonomik yaşam içerisindeki müdahalelerin artık küçülmesi gerektiği görüşlerine yer verilmiştir. 1970’lerden sonra ortaya çıkan aşırı birikim sorunu başka mekânlara yönelmeyi zorunlu kılmıştır. Yeni üretim kapasiteleri, yeni işgücü olanakları, yeni kaynaklar yaratarak daha avantajlı bir biçimde sermaye birikiminin oluşmasını ve devamını sağlamıştır (Harvey, 2008, s. 93). Buna yönelik ise devletlerarasındaki ticaret ve ekonomik kalkınma için uluslararası bir çerçeve oluşturulmuştur. Kapitalist ülkeler, henüz kapitalistleşmemiş ülkelere kalkınma getireceği üzere oluşturulmuş IMF, Dünya Bankası, Uluslararası Ödemeler Bankası gibi kuruluşlar ve bunları düzenlemek, hareket ettirmek için GATT, OECD ve daha sonrasında GATT’in yerini alan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi uluslararası örgütler kurulmuştur (Harvey, 2008, s. 47). Bu yönde yoğunlaşan sermaye hareketleri daha düşük maliyetler elde etmek özellikle ucuz emek gücünden faydalanmak, yani üretken sermayenin uluslararasılaşması için ÇUŞ tarafından kapitalizm sürecinin evrilmesine neden olmuştur. ÇUŞ’ların

ekonomik büyüme içerisinde sanayi ve bankacılık sektörlerinde yer alması kapitalist ekonomik ilişkilerinde ağırlığının artmasına neden olmuştur. Böylece uluslararasılaşma sürecinde para sermayenin değerlendirilmesinde yatırım ve sermayenin ihracında yeni bir aşama gerçekleştirilmiştir (Sönmez, 2016, s. 50). Bununla beraber üretken sermayenin uluslararasılaşması devletin kapitalist ilişkiler içinde görevlerinin değişip dönüşmesi ve uluslararasılaşması sürecinde kapitalist ilişkiler arasındaki bağının arttırılması GATT, BM, IMF ve Dünya Bankası gibi etkili kurumsallaşmaları daha önemli hale getirmiştir (Öztürk, 2016, s. 284-285). Sermaye birikim sürecinde IMF, DB, gibi kuruluşların da aralarında bulunduğu uluslararası finansal sermaye örgütleri, küreselleşmeyi etkili bir proje olarak sunarken, aynı zamanda bu kavramın ardındaki sınıfsal güçleri ve dünya kaynaklarının uluslararası kapitalist şirketler tarafından paylaşım mücadelesini gizlemeye çabalamaktadır (Yeldan, 2011, s. 432). Bu süreçte ABD kapitalist dünya ekonomisinde hegemonik güç olarak uluslararası ilişkilerin yönetilmesinde önemli bir yer edinmiştir. Bu ise küresel ekonomik düzende sermaye birikim sürecindeki sorunları çözme ve aksaklıkları giderme gibi görevler üstlenen IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların ABD tarafından yönlendirilen kurumlar olarak görülmüştür (Sönmez, 2016, s. 48). Bunu ‘devlet’ kavramı içerisinde düşündüğümüzde küreselleşme sürecinde piyasanın daha işlerlik kazanabilmesi için devlet aracılığıyla kurumların oluşturup düzenlenmesi ve piyasa koşullarına uygun hale getirilmesi için belirli bir müdahaleye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden devletin piyasa için üstlendiği bu rol kendisi için de kalkınmanın bir kaynağı olarak görülmektedir.

Küreselleşmeyi ‘yönetişim’ kavramıyla açıklayan Bayramoğlu bu süreci üç aşama olarak ele alır. Birinci aşama Afrika ülkelerinde yaşanan krizlerden sonra Dünya Bankası’nın 1989 yılındaki yönetim kavramını öne çıkarmasıyla minimal devlet vurgusudur. İkinci aşamada 1994’te yayınlanan raporda yönetişimin canlanmasına vurgu yapılması ve son olarak üçüncü aşamada ise 1997’de yayımlanan raporudur. Bu raporda devletin güçlendirilmesinden ve yönetişim vurgusuna tekrar dikkat çekilmiştir (Bayramoğlu, 2002, s. 88-89). Bu raporlara göre yönetişim kavramı başlarda minimal devlet vurgusunu anlatırken sonraki raporlarda devletin yönlendiriciliği konusuna vurgu yapılmıştır (Bayramoğlu, 2002, s. 88). Bu aşamalardan sonra Dünya Bankası devleti artık piyasa dostu olarak nitelendirmiş ve

iyi yönetim tanımlarına vurgu yaparak kapitalist devlet modelinin Neoliberal yapısına eklemeyen bir süreci ifade etmeye çalışmıştır (Şimşek, 2017, s. 186). ABD ile Osborne ve Gaebler'in 1993 tarihli ünlü çalışmalarından örnek veren Özer 'kürek çeken değil dümen tutan devlet' sloganıyla gündeme getirdikleri devletin artık piyasada rolünün değiştiğine örnek gösterilen ifade olmuştur (Özer, 2006, s. 64). Buradaki amaç ise sermaye hareketlerinde krizlerin önlenmesi ve biriken sermayenin önündeki engellerin kaldırılması istenmektedir. Bu yüzden devletin görevlerinin yeniden tanımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durumda ulusal ve uluslararası devletlerin bölgesel ve kentsel düzeyde daha fazla müdahaleci politikalar uygulaması sermayenin ihtiyaçlarını gidermeye yöneliktir (Jessop, 2009, s. 300). Ulus devletlerin etkinliğinin sonlanmamasının nedeni ise ulusal alanlarda ekonomik işlemlerin yolunun tıkanmasına engel olmak ve sermaye birikiminin devamlılığını sağlamaktır. Bu özelliği ile ulus devlet, uluslararası piyasalarda cazip görünmek için kendisini uluslararası ticarete ve sermaye hareketlerini kolaylaştıracak yöntemler benimsemektedir. Kısaca devlet yerli mevzuat, vergi politikaları gibi uluslararası standartlarla uyumlaştırılacak ya da ekonomik bütünleşmeyi engelleyecek olan yapıları en aza indirecek şekilde düzenleyecektir (Rodrik, 2009, s. 208). Bu durum özellikle Asya krizinden sonra eleştiriler doğrultusunda ortaya çıkmaya başlamıştır. Dünyada yaşanan olaylara baktığımızda Asya krizi sonrası eleştirel olmayan burjuva iktisatçıları içinden bazı eleştirel eğilimler açığa çıkmaya başlamıştır. Özellikle Dünya Bankası baş iktisatçısı olan Joseph Stiglitz uzun yıllar sürdürülen kuralsızlaştırma politikalarına karşı artık düzenlilik ve güven sağlayıcı yeni düzenleyicilerin bulunması gerektiğini işaret etmektedir. (Ercan, 2003, s. 268). Cebeci, bu düzenli ilişkileri koordinasyon kavramıyla açıklamıştır; koordinasyon kavramını, sermaye birikiminin devamlılığını oluşturulması için sermayenin döngüsünü aksatan, yavaşlatan durumların (işlevini yitirerek gereksizleşme) bu mekanizma içerisinde tasfiyesinin gerçekleştirildiği ve gerek duyduğu yeni ilişkilerin kurulmasını sağlayan bir işlev olarak tanımlamıştır (Cebeci, 2012, s. 42). Bu durum ise sermaye birikim sürekli devam eden ve sonsuzluk içeren bir süreç olduğundan kaynaklanmaktadır. Kapitalist sistemin genişlemeci mantığı sermaye birikiminde bitmek tükenmek bilmeyen bir kar arayışını oluşturur. Sermaye birikimin amacı daha fazla artık değer elde ederek sermaye birikimini arttırmaktır. Marx sermayenin bu

yönünün kendini genişleten değer olduğunu vurgulamaktadır (Fine ve Saad-Filho, 2012, s. 50). Tüm bunların sonucu olarak sermaye kendi sürekliliğini devam ettirebilmek ve faaliyetlerini kolaylaştırabilmek için coğrafi mekânlar arar ve herhangi bir kesintide yeni yerler keşfetmeye çalışır. Bu sermaye birikiminin yaratıcı yıkım tarihini oluşturur (Harvey, 2008, s. 88). Böylelikle sermaye birikiminin döngüsünün hiçbir zaman aksamaması gerekmektedir çünkü kapitalist üretim ilişkilerinde herhangi bir aksama bu süreçte krize neden olacağından sürecin devam ettirilmesi önemli bir hususu ifade etmektedir. Kapitalizmin doğasını Marx ve Hanieh'ten aktaran Cebeci, sermaye birikiminden şöyle bahsediyor:

“Sermaye bir yandan ilişkiye karşı her türlü mekansal bariyeri yıkmak, yani bütün dünyayı kendi pazar koşullarına göre değiştirmek ve idare etmek için belirli bir çaba sarf etmek zorundayken, diğer yandan zamanla bu alanı ortadan kaldırmak, diğer bir ifadeyle, bir yandan başka yere hareket halinde harcanan zamanı asgari seviyeye indirmek için çaba harcar” (Marx, 1973, s.539; Hanieh, 2012, s.57-58; aktaran, Cebeci, 2017a, s.2382).

Bu durumda sermaye birikimin aksatılmadan devam edebilmesi için kurum ve kuruluşların değişim ve dönüşüm yaşaması gerektirmektedir. Bu değişim ve dönüşüm ilişkilerini kapitalist sisteme uygun hale getirebilmek için ise devlet gibi hem siyasi hem de ekonomik bir kuruma ihtiyaç duyulmaktadır. Yani günümüzde ifade edilmeye çalışılan devlet, artık piyasa ilişkilerinde sorunları gideren ve sermaye grupları arasındaki ilişkileri düzenleyen bir mekanizma haline gelmiştir. Aynı zamanda Jessop, liberal devletin rolünü açıklarken söylediği gibi devlet, ‘ güç yüzüğünü elinde bulundurmalı’, ve bunu yaparken sadece emek ve sermaye arasında yaşanan çatışmaları için değil, aynı zamanda bölgesel, ırksal, dilsel, kentsel, kültürel ve tüm diğer konularda çatışma için geçerli bir durum olduğunu ifade etmektedir (Jessop, 2008, s. 235). Nitekim 1980’lerden bu yana işlevlerin metalaşma sürecine girmesiyle devletin müdahalesinin fonksiyonunu yitirdiği ve küçüldüğü türden söylemler yanlış anlaşılmalara yol açmıştır. Hâlbuki krizlerden sonra oluşturulan dönüşümlere bakıldığında devletin belirleyiciliğinin ön plana çıktığını ifade edebiliriz (Öztürk-Ercan, 2009, s. 55). Özellikle 2008 krizinin ortaya çıkmasından sonra neoliberal söylemler kurumlardan başlayarak finansal kriz kesintiye uğramıştır. Bunun sonucunda kapitalist ekonomi Rusya, Çin, Brezilya ve Hindistan gibi ülkelerde devlet müdahalelerini daha fazla ön plana çıkarmıştır (Şimşek, 2015, s. 110).

Bütün bu yaşananlar sermaye birikiminin önündeki engelleri kaldırmak ve serbest bir ticaret mekanizmasının oluşturulmasıyla sermaye birikimini daha fazla arttırabilmek içindir. Böylelikle uluslararası sermayenin alanının genişletildiği ve bu küreselleşmeyle birlikte yeni bir aşamaya geçmiştir. Uluslararasılaşmanın oldukça ileri boyutlara ulaşması 1970'lerin büyük krizinden günümüze kadar olan dönemde aynı zamanda para sermayenin hareketini de öne çıkarmıştır (Öztürk, 2016, s. 274). Uluslararasılaşma süreci belli bir birikime gelmiş olan sermayelerin veya sermaye gruplarının, sermayenin kökeni olan ülkeler için içeriden dışarıya, gittiği ülke için ise dışarıdan içeriye karşılıklı bir süreci kapsar (Akçay, 2013, s. 20). Her ülke uluslararası sermaye birikim sürecine farklı aşamalarda ve zamanlarda eklemlenmektedir. Suudi Arabistan bu süreçte sermaye birikimine iki aşamada dâhil olmuştur. İlk olarak para sermayenin meta sermayeye dönüştüğü aşamada petrol ihracatçısı olarak eklemlenmektedir. Elde ettiği dolarları gelişmiş ülkelerin finans sektöründe faiz veya menkul kıymetler gibi değerli karşılıklara yatırmaktadır. İkinci aşamada yaratılan zenginleşme ile kapitalist ülkelerin pazarı konumuna gelerek petrolden elde ettiği petrol geliri ile sanayileşmiş ülkelerin ürettiği metalleri satın almaktadır. Sanayileşmiş ülkeler bu durumda Suudi Arabistan piyasasında kendi ürünlerini realize etme imkânı sağlamaktadır (Cebeci, 2017a, s. 2384). Böylece hem içeriden dışarıya hem de dışarıdan içeriye doğru karşılıklı bir çıkar ilişkisi doğmaktadır. Bu bağlamda sermaye ve sermaye grupları, sermayenin gittiği ülkelerdeki sınıfsal ilişkileri, devletin kurumsal yapısını daha da önemli hale getirmektedir. Bu ise üretimin itici gücünü oluşturan artı değerın sermayeye dönüştürülmesidir. Kapitalizmin uluslararasılaşması sürecinin gelişmesiyle daha hızlı sermayeye dönüştürülmek istenmesi eski artı değere göre değerin ve sermaye birikiminin arttırılmak istenmesi büyük rekabete yol açar. Erken kapitalistleşmiş ülkelerin birbirleriyle girdiği rekabet süreçleri daha büyük pazarlar ve vazgeçilmez alanların oluşturulmak istenmesi kapitalist olmayan ülkelerle ilişkilerinin arttırılmasına neden olmaktadır. Kapitalist olmayanlarla ticari ilişkiler kurup, geliştirmek sıkı rekabetlerin nedeni bunlardır (Lüxemburg, 1984, s. 48). Sermaye birikim sürecine henüz tam olarak eklemlenmemiş olan Suudi Arabistan da Amerika veya diğer kapitalistleşmiş ülkeler için ticari ilişkileri geliştirilmek istenen bir ülke konumundadır. Sermayenin uluslararasılaşmasının ilk aşaması meta sermayenin

uluslararasılaşması ile kapitalist olmayan toplumlara yayılmasıdır. Bu ilkel birikim süreci artı değer üretimine dayalı olarak sömürge ticareti üzerine kurulu bir özelliği kapsar. Kapitalist ülkelerin para sermayenin uluslararasılaşmasında sömürge devletlerini kredilerle borçlandırılıp bununla birlikte üretken sermayenin de uluslararasılaştığı döneme girer. Üretimin belli bir bölümü yabancı mekanda yapılmaya başlaması ise İkinci Dünya Savaşı sonrası ulus ötesi şirketlerin imalat alanına girerek, üretim ve realizasyon süreçlerinin yeni mekanda oluşmasıyla bu süreç devam eder (Oğuz, 2013, s. 156-157). Devletin yeniden oluşturulması sürecinde ise mekânsal sınırlar içersine kendi ulus çıkarlarını aynı zamanda sermayenin dünya genelindeki çıkarlarının ve uluslararası kurumlarla birlikte devletin dönüşümünün zemini bu çerçevede belirlenir (Akçay, 2013, s. 24).

Bu süreçte devlet yeni bir aktör olarak ortaya çıkmaktadır. Geçmişe baktığımızda ekonomik ilişkiler devletlerarasında dış ticaret, dış ilişkiler olarak ifade edilirken, bugünün ekonomik ilişkilerinde çok uluslu şirketler, uluslararası sivil toplum örgütleri ve uluslararası birçok aktör ekonomik ilişkilere eklenmektedir. Sermayenin uluslararasılaşmasıyla birlikte ekonomik sınırların etkisinin azaldığı bir süreci kapsamaktadır. Bu nedenle günümüzde küresel ekonomik ilişkiler ülkeler, işletmeler ve bireyler dahil hemen her kesimi ilgilendirip, etkilemektedir (Kıvılcım, 2013, s.10). Fakat sermayenin uluslararasılaşması, uluslararası şirketlerin sermayenin toplumsal döngüsünü kavrayabilmek için sadece şirketlere odaklanılmaması gerekiyor aynı zamanda sermayenin sosyal döngüsünü de incelemek gerekmektedir (Oğuz, 2013, s. 173). Bu yönde sermaye birikimi, kapitalizmi tanımlayan mekanizmadır ve kapitalizmin temel aktörleri olan kapitalist grupla, kendi içlerinde bir sınıf oluşturabilmenin gereklerini yerine getirmektedirler. Bu ise onları sermaye fraksiyonları çatısı altında örgütlenerek kendilerini ifade etme hallerini ortaya çıkarır (Ercan, 2009, s. 12). Günümüze baktığımızda sermaye gruplarının artık kurumsallaşarak daha koordineli bir şekilde iletişim kurmaları sağlanmıştır. Bu gruplara Türkiye'den Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Uluslararası Yatırımcılar Derneği (YASED), Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD), gibi sermaye gruplarını örnek verebiliriz. Böylelikle kurum ve kuruluşlar oluşumlarına göre sermaye birikimi sürecinde önemli bir konuma gelmiştir. Bütün bunlar devletin de dönüşmeye

başlamasıyla devlet-piyasa ilişkisi açısından düzenli bir işbirliği çevresinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Modern kapitalizmin tarihi boyunca sermaye aktörlerinin stratejik hedeflerinde devlet iktidarını denetim altında tutmak ya da yapılabiliyorsa ele geçirmek düşüncesi tesadüf bir olay değildir (Wallerstein, 2012, s. 43). Burada dikkat edilmesi gereken nokta ise sermaye kesiminin işlerini kurumlar aracılığıyla yürüten bir devlet modelinin ön plana çıkmasıdır. Böylece devlet, yetersizliklerin aşılması ve piyasa başarısızlıklarının yaşanmaması için çaba gösteren mekanizmalardan sadece biridir (Jessop, 2009, s. 101).

Sürecin işleyişine baktığımızda devlet iktidarının iktisadi süreçler içinde ne kadar önemli bir rol çizdiği göze çarpmaktadır. Kapitalist bir devlet sadece ekonomik ilişkilerin kurulduğu bir kurum değildir ya da kendi başına bağımsız hareket eden bir kurum olarak algılamak da analizlerde eksiklik oluşturacağından devlet ne sınıf mücadelesi ne de iktisadi kavramlardan bağımsız bir şekilde ifade edilebilir. Devlet Paulantzas'ın dediği gibi güç ilişkilerinin yoğunlaşması demektir (Şenalp, 2012, s. 55). Bu durumda devlet hem değişen hem de dönüşen kurumlar arasında varlığını devam ettirebilmek için sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasında güç ilişkilerini yoğunlaştırarak kapitalizm sermaye birikim sürecine dinamik işleyişine katılmaktadır. Devlet kapitalizmin iktisadi hayatına her zaman yoğun bir şekilde doğrudan veya dolaylı olarak eklenir. Bu eklenme süreci vergilendirme ve harcama yoluyla, artı değerden mülk elde ediniş ve dağıtarak, birikimi düzenleyerek, evrimsel kalıplardan geçerken sermayeyi yeniden yapılandırarak, para politikası ve öteki makro iktisat politikalar yoluyla, döviz kurlarını yönlendirerek, vergilendirme ve vergiler yoluyla bölüşüm ilişkilerini etkileyerek ifadelendirilebilir. Bu ise sermaye kâr neredeyse oraya gider söylemlerin devleti işlevsiz hale getirdiği düşüncelerin aksini göstermektedir. Çünkü sermayenin para, meta, üretim gibi birikiminin uluslararasılaşma sürecinde ulaştığı düzey ne olursa olsun kapitalizmin yeniden üretimi kaçınılmaz olarak ulus-devlet mantığını gerekli kılıp, güçlendirmektedir (Fine ve Saad-Filho, 2012, s. 176-177). Devletin bu şekilde rol oynaması sermaye birikim süreci içerisinde aktif konumda olmasını sağlamaktır.

Bu süreç içerisinde ekonomik, politik, toplumsal ve eğitim amaçlı kurumların oluşumları ve aralarındaki etkileşim dinamik bir süreci kapsadığından bunları kurumsal bir çerçevede inceleyip, anlamak oldukça önem kazanmaktadır. Dinamik

bir süreç içerisinde olan bu kurum ve kuruluşlar, kurumsal çerçevenin değişip ve gelişmesinde büyük rol oynadığını ifade edebiliriz. Bu anlamda kurumsal çerçeve hangi kurumun ortaya çıkacağını ve nasıl değişip dönüşeceğini derinden etkiler. Bu çerçevenin oluşumu da hemen gerçekleşmemekte ve aşamalı bir süreç içermektedir. Kuralların, istenilen konuma gelene kadar ufak olarak değişimi ve bu değişimin birikimleri oluşması ve daha sonrasında belirgin bir dönüşüm yaşamış veya tamamen değişmiş bir konuma gelmesi kurumsal değişimin aşamalı olduğu gerçeğidir. Çünkü kurumların varlığı, zaman ve mekân olarak değişimi gerekli kılar. Veblen'in ifade ettiği gibi kurumların evrim sürecinin son bulması asla söz konusu değildir ve sürekli değişim içersindedir. Bu evrim sürecinde yeni kurumsal yapıların eski kurumsal yapı devinimlerinden ortaya çıktığını ifade etmektedir (Özçelik, 2007, s. 216). Toplumun kendiliğinden oluşturduğu yapılar ve sonradan ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkan resmi yapılar bu şekilde ortaya çıkmıştır. En başta gelenek ve görenekler olarak toplumun yapısından kaynaklı oluşan kurumların değişip dönüşmesi bunlara sonrasında resmi bir özellik kazandırması zaman alan bir süreci oluşturması Veblen'in ifade ettiği devinimlere örnek gösterilebilir. Toplumda resmi olmayan kurumların varlığına baktığımızda kültürel özelliklerin daha kalıcı bir özelliğe sahip olması nedeniyle resmi kurumlara göre değişim hızları farklılaşmaktadır (North, 1999, s. 114). Eğitim, teknoloji veya ekonomik gelişmeler gibi toplumun tamamına etki eden öğeler toplumun kurumsal değişimine örnek verilebilir. Resmi kurumların değişim süreci ise aslında hemen benimsenebilecek kurallar değildir. Çünkü bu değişim ve gelişimi yönetenler politik güce sahip olanlar, politik kurumlar veya ekonomik kurumları yönetenlerdir. Bu yüzden bu kuralların etkin olabilmeleri için güçlü yaptırım mekanizmaların oluşturulması gerekmektedir (Dumludağ, 2014, s.19). Yaptırım mekanizmalarından dolayı resmi olmayan kurumlara göre daha çabuk benimsenebilir olduğunu da söyleyebiliriz. Kurumların bu şekilde zaman içerisinde yapı olarak farklılaşmasının nedeni çalışmamız açısından önemlidir. Böyle bir değişime ihtiyaç duyulmasının nedenini anlayabilmemiz için insanların veya toplumsal yapının davranış biçimlerine ve aynı zamanda ekonomik politikalara ve tüm bunları kapsayan sermaye birikimine odaklanmamız gerekmektedir. Bu bağlamda inançlar, sosyal yapı veya kültürel öğeler gibi kurumsal değişimin önemli yapısını oluşturarak iktisadi süreçlere yön vermektedirler. Kurumların iktisadi

süreçler içerisinde ne zaman değişeceği hangi kurullarla düzenleneceği konusuna açıklık getirebilmemiz için sermaye birikimi konusundan faydalanmamız gerekecektir. Çünkü çalışmanın ana konusu olan sermaye birikimi iktisadi süreçleri açıklamada önemli bir konumdur.

Sermaye birikimi süreci, farklı tarihsel ve mekânsal özgünlükleri bir bütünlük içinde değerlendirebileceğimiz paranın, sermayenin ve emek gücünün devlet ve ekonomi politikaları arasındaki ilişkileri ortaya çıkarabileceğimiz bir analizdir. (Akçay, 2013, s. 13) Sermaye birikimi olarak adlandırdığımız bu sürecin düzgün işleyebilmesi için gerekli koşulların sağlanmaya çalışıldığı bir düzenek kurmak gerekmektedir. Birikimin sürekli kendini yenilemesi ve sermaye ilişkisinde sadece piyasa mübadelesi yoluyla üretilemeyeceğinden ‘piyasa başarısızlığı’ olarak ifade edilen şeye yatkın olduğu anlamına gelir. Bu yüzden sermayenin iddia edildiği kendi kendini düzeltme, genişletme gibi bir mantıkla açıklanamayacağı anlamına gelir. Bu da birikimin yeniden üretilebileceği ve düzenlenebileceği bir mekanizmanın olacağı düşüncesine iter. Kapitalizmin yeniden üretimi piyasa mekanizmalarının özelindeki konumlarına bağlı diğer ekonomi dışı mekanizmalar arasındaki istikrarsızlığa bir denge kurma çabasına bağlıdır (Jessop, 2009, s. 52-53). Bu şekilde bir sürecin aksamadan devam etmesi için sosyal, politik ve ekonomik gibi yapıların bu süreçle uyumlaştırmak zorundadır. Bu uyumlaştırmının meşruluk kazanmasını ve kabul edilebilirlik oranlarını arttırmanın en önemli yollarından biri devlet ve buna bağlı olarak kurumları bu sürece eklemek olacaktır. Bütün bunlara baktığımızda pazar koşulları yani diğer bir deyişle piyasa işleyişine göre hareket etme ve değiştirme sürecinde kurumlara atfedilen konum sermaye birikim sürecinin krize girmesini önlemek amacıyla geliştirilmiş politikalardan biridir. Kurumların değişim sürecini bu çerçeveden baktığımızda neden ve niçin olduğunu daha net anlayabiliriz. Bu noktada sermaye birikimi, kurumların değişim ve dönüşüm amacını açıklamada önemli bir rol almaktadır.

Kurumların toplum içerisindeki yapılarına baktığımızda kapitalist toplum ilişkilerinin resmi olmayan yani gelenek görenekler olarak ifade edilen kurumlarla başlayan ve daha sonrasında resmi kurumlara doğru bir dönüşüm görülmektedir. Bunun önemli sebeplerinden biri kurulan ve kurulmaya çalışılan kapitalist toplum ilişkilerinin bir aşama halinde o alana yerleştirilmek istenmesidir. Bu ilişkileri

ortadan kaldırıp kendi kapitalist ilişkilerini oluştururken ya tamamen yok eder ya da dönüştürür. Ortadoğu ülkelerinde bu durumu genel olarak kapitalist toplum ilişkilerinin henüz yaygınlaşmadığı veya derinleşmediği olarak ifade edebiliriz. Çünkü bu ülkelerin uluslararası sermaye sürecinde henüz Neoliberal politikalarının yaygınlaşmasını engelleyen toplumsal ilişkileri ve hükümetin bu politikaları uygulanmadığı alanlar bulunmaktadır (Cebeci, 2014, s. 164). Suudi Arabistan'ın son zamanlarda yabancı yatırımcılar ile ilgili düzenlemeler gerçekleştirmesi buna örnek verilebilir. Çünkü Suudi Arabistan'ın ekonomik ilişkilerinde aile birliğinin hâkim olması nedeniyle yerli sermayeler daha ağırlıklıdır. Küresel işleyişin devam edebilmesi ve serbest ekonomi politikalarının uygulanabilmesi için bu yönde ihtiyaç duyulan düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Neoliberal politikalarının tam anlamıyla etki edemediği bu ülkelerin siyasi ve toplumsal yapının kapitalist ilişkileri destekleyecek şekilde değişip dönüşmesi sermaye birikimi açısından oldukça kayda değerdir. Çünkü sermaye birikiminin gereksinimleri açısından kapitalist olmayan toplumlar kapitalistler tarafından daha ilgi çekici alanlar olmaktadır. Bir toplumda üretim yapılarak yani artı değer yaratılarak ve kapitalistler tarafından bu artı değere el konulması, onun harcanması yeniden üretim birikiminin zorunluluğunu ortaya koymaktadır (Lüxemburg, 1984. s. 29). Bu süreçte ise önemli olarak ifade ettiğimiz aşamalar üretimin realizasyon ve volarizasyon⁴ sorunudur. Çünkü kapitalist bir toplumda artı değerın volarizasyonu oldukça önemlidir. Kapitalist olmayan bir topluma artı değeri realize edilirse, kendi toplumundan daha fazla birikim elde edeceği anlamına gelmektedir. Nitekim 19. yüzyılda İngiliz pamuk sanayisinde bu şekilde Avrupa köyleri, Hindistan ve Afrika köylülerine pamuklu dokuma sunarak birikimini genişletmiştir. Burada realizasyon aşaması ön plana çıkararak İngiliz pamuklu sanayisinin gelişmesinde kapitalist olmayan kesimlerin ve ülkelerin tüketimine dayanıyordu (Lüxemburg, 1984, s. 30). Ortadoğu ülkeleri ise şuan Amerika, Çin gibi büyük sermaye birikimine sahip ülkeler tarafından artı değerlerini realize edebilecekleri bir konum olarak görmektedirler. Özellikle Suudi Arabistan gibi üretim yapmayan, geliri sadece petrol ihracatı üzerine kurulu bir ülkede artı değerın realizasyonu kendi kapitalist toplumundan daha karlı olacaktır. Kurumlar dediğimiz olay ise bu süreçte kapitalist toplumsal ilişkilerin sağlanmasında

---

⁴ Yeniden değerlendirme süreci

farklılaşarak aracı olmaktadır. Kapitalist ilişkileri gelişmemiş olan bir toplumu kurumlar aracılığıyla bu sürece dâhil etmektedir. Bu örneklerde olduğu gibi erken kapitalistleşmiş ülkeler kendi içindeki üretimini arttırarak ticari sermaye aşamasında bu ülkelerde talep yaratmakta ve sermaye birikiminin realizasyon aşamasında ise kapitalist ilişkilerin gelişmediği bu toplumda artı değerini realize ederek kendi birikimini arttırmış olmaktadırlar. (Lüxemburg, 1984, s. 31).

Çalışmamızın olgusal alanını Ortadoğu özelde ise Suudi Arabistan oluşturmaktadır. Çalışmada özellikle dikkat edeceğimiz nokta ise Suudi Arabistan'ın kapitalist sermaye birikimine belirli aşamalarda eklenmiş olmasına rağmen kapitalist ilişkilerin henüz tüm toplumsal alana yayılmamış olmasıdır. Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın ilk kurulduğundaki toplumsal ilişkileri ile günümüz toplumsal ilişkileri arasındaki farkın incelenmesi gerekmektedir. Bu durum sermaye birikimi ve Suudi Arabistan'ın kurumları ile açıklanmaktadır. Çünkü Suudi Arabistan geçmişten günümüze kadar toplumsal, siyasal ve ekonomik olarak birçok değişiklikler yaşamış olup toplumsal yapısında ciddi değişimler meydana gelen ülkelerdendir. Suudi Arabistan'ın sermaye birikimi sürecini anlatırken daha çok petrol sonrası dönemin sürece eklenmesini ifade ettik. Dolayısıyla petrol sonrası dönemde önemli görülen pazar veya realizasyon aşamasında eklenme şekli bulunmamaktadır. Bu dönemin petrol sonrası dönemle farklılıkları bulunduğundan tarihsel süreci incelenmesi gerekmektedir. Örneğin petrol öncesi kurumlarına baktığımızda İslam dininin temel özelliklerinden faydalanarak oluşturulan Vehhabilik akımı Suudi Arabistan'ı sosyal, ekonomik ve kültürel yönden her alanda etkili bir düşünce yapısına sahip bir konuma getirmiştir. Hatta bu düşünceleri askeri alanda da etkili olup bu akım doğrultusunda fetihler yapmış dini ve siyasi bir birleşim yaşamıştır. Bunun doğrultuda İhvan denilen askeri birlik oluşturulmuş ve krallığın ilk yıllarında bu askeri teşkilat sayesinde önemli adımlar atılmıştır. Devlete dini olarak bağlılığı bulunan İhvan teşkilatının devletten bir beklentisi olmaksızın Arabistan'ın genişlemesinde büyük etkisi olmuştur. Petrol bulunmadan önce Vehhabilik akımın kuralları dışına çıkılmamasına özen gösteren Krallık, ekonomik gelişmeler yaşandıkça taviz vermeye başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasıyla birlikte İhvan teşkilatının, yaşanan değişimleri kabul edemeyişi sorun olmaya başlamış ve teşkilat birçok yerden uzaklaştırılarak etkisiz hale getirilmiştir. Petrolün bulunmasından

sonra ise uluslararası sermaye birikim sürecine daha fazla entegre olan Suudi Arabistan'ın toplumsal ilişkilerini belirleyen mevcut kurumlarının dönüşümü daha belirgin hale gelmiştir. Günümüzde yaşanan durumların net olarak açıklanabilmesi ve tespitlerin doğru yapılabilmesi için tarihten de yararlanarak petrol öncesi ve sonrası kurumsal olaylar incelenmiştir. Geçmişten günümüze kadar Ortadoğu'ya yön veren Suudi Arabistan'ın değişim aşamaları kurumlarla birlikte ele alınarak, ülkenin iktisadi yönleri incelenmeye çalışılmıştır.

Bu nedenle bir sonraki bölümde Suudi Arabistan'ın tarihsel sürecinden bahsedilecektir. Petrolün bulunmadan önceki kurumları ele alınarak, Suudi Arabistan'ın toplumsal yapısının şekillenmesinde önemli olan Vehabilik akımı ile İhvan Teşkilatı konularına yer verilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SUUDİ ARABİSTAN'IN SERMAYE BİRİKİMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

3.1. SUUDİ ARABİSTAN VE PETROL ÖNCESİ DÖNEM

3.1.1. Vehhabilik

Suudi Arabistan nüfusu homojen bir yapıya sahiptir. Ancak bu yapıyı oluşturan iki kesimden söz edilebilir. Bunlar şehirli ve bedevi olarak adlandırılan kesimlerdir ve birbirlerinden çok farklı değillerdir. Bu iki kesim arasında da geçişkenlik mevcuttur. Zira şehirli bir aile bedevilik yapabildiği gibi bedevi bir aile de belirli bir süre şehirde yaşayıp tekrar çöldeki yaşama geri dönebilmektedir. Bu da toplumda kapitalist sınıflı yapının henüz oluşmadığını göstermektedir. Şehirli, yerleşime geçmiş bedevilere sürekli katılarak aradaki farkın oluşmasını önlemişlerdir. (Büyükkara, 2016, s.14). Zamanla kabile olarak yaşayan bu toplumsal yapıların birleşmesiyle birlikte Suudi Arabistan krallığı oluşturulmuştur. Tarihte birçok kez devlet kurma çabasına girilmişse de son olarak 1932'de Abdülaziz ibn Suud tarafından kurulmuş olan krallık, dini esaslarla kurulmuş bir yönetim şekline sahiptir. Vehhabi akımının benimsenmesiyle Birinci Dünya Savaşı başladığında Abdülaziz ibn Suud İngilizlerle Osmanlı'ya karşı işbirliği kurup, sınırlarını genişleterek kendi hükümdarlığını ilan etmiştir. Mekke, Medine ve Cide'yi alarak Hicaz'a doğru hareket edip ve 1926 yılında Hicaz Kralı ve Necid Sultanı ilan edilmiştir. Sonrasında ise 1932 yılında krallığın adını Suudi Arabistan olarak duyurup günümüze kadar bu isimle anılmıştır (Lewis, 2016, s. 431). Özellikle Abdülaziz ibn Suud'un Hicaz gibi önemli bir ticaret merkezi için bu ünvan ile nitelendirilmesi Suudi Arabistan için o dönemlerde önem arz etmektedir. Çünkü petrol bulunmadan önceki geçim kaynağının ticaret, tarım ve Hac mevsiminde Mekke ve Medine şehirlerine gelen hacılardan sağlanan gelirler olduğu için ticaret ve turizm açısından önemli olan bu şehirleri hâkimiyet altına almak önemli olmuştur (DEİK, 2015, s. 3).

Suudi Arabistan'ı Ortadoğu ülkeleri arasında öne çıkaran konulardan biri de dini görüşleri ve tutumu olmuştur. İslam'ı temsil eden kutsal toprakların burada olması nedeniyle Müslümanların daima gündeminde olan bir devlet konumundadır. Kuruluşundan bu yana şeriatla yönetilen krallık, İslam dünyasının önemli gördüğü

kutsal toprakların (Mekke, Medine şehirleri gibi) burada olmasından dolayı dini konularda hassasiyet göstermeye çalışmıştır. Bu yüzden Vehhabilik akımı Suudi Arabistan'ın kuruluşundan bu yana en önemli kurumlarından biri olmuştur. Vehhabilik, Arabistan'ın Necd bölgesinde yayılma alanı bulmuştur. Necd bölgesinin İslamla buluşup İslam Tarihi sayfalarında yer alması Vehhabiliğin bu bölgede ortaya çıkmasıyla başlamıştır. İslami değerlerden yola çıkılarak oluşturulan ve krallığın da benimsediği Vehhabilik akımından etkilenmişlerdir. Suudi Arabistan ilk kez sürekli ve kararlı siyasi bir kurum olarak Vehhabi anlayışa göre şeriat yasalarınca yönetilmeye başlamıştır (Özev, 2016, s. 13). Vehhabilik, Sünni mezhebinden olan Ahmet b. Hanbeli'nin (880-885) görüşlerinden faydalanan İbn-i Tevmiye'nin (1263-1328) kendi İslami düşüncelerini yaymaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. İbn-i Tevmiye'nin düşünceleri vehhabi akımında, Sünni görüşe sahip olan Hanbeli'den daha etkili olmuştur. İbn-i Tevmiye peygamberlerin ve velilerin kabirlerini ziyaret gibi bidat⁵ sayılabilecek yerlerin İslam inancına uymadığını bunların kesinlikle şirk sayıldığı gerekçesiyle bu düşüncelere karşı çıkmıştır (Çağatay ve Çubukçu, 1985, s. 223). Vehhabilik akımının Suudi Arabistan'da etkili olmasını sağlayan kişi ise Muhammed b. Abdülvehhab'tır (1703-1792). Uzun yıllar kendi görüşlerini birçok yerde kabul ettirmeye çalışmış ve en son 1744 yılında ilk Suudi Arabistan devletinin temellerini atan Muhammed b. Suud'un kendisini desteklemesiyle görüşlerini yaymaya çalışmıştır. Bu akımın oluşmasının en temel noktasında Tevhid⁶ vardır. Bu görüşe sahip olan Vehhabiler, ibadete sadece yüce Allah'ı kabul ederler bunun dışında yapılan namaz, oruç, hac ve zekat gibi İslam'ın temel şartları olan ibadetlerden daha üstün tutulan tevhidin her ibadetten daha önemli olduğu vurgulamışlardır (Oral, 2014, s. 100).

Bu akımın yayılma amacı ise İslam dinin bozulan düzenini yeniden kurmak ve yapılan ibadetlerde ise Allah'a şirk sayılacak her türlü davranıştan insanları uzak tutmaktır. Peygamber ve velilerden şefaet beklemek, kabir ziyaretleri yapmak gibi Allah ile arasına üçüncü kişileri koyma gibi söz konusu davranışları insanların terk etmesini sağlamaya çalışmışlardır. Kendi görüşlerinden olmayan insanları katletmenin vacip olduğu yani bu akımın inancı doğrultusunda kendinden olmayan

---

⁵ Sonradan ortaya çıkan şey

⁶ Allah'tan başka ilah olmadığı anlamı taşır

insanların kâfir olduğunu savunmuşlardır. Bu sebeplerden dolayı Vehhabilik akımını yaymak onlar için oldukça önemli olmuştur. Bu akıma katı bir biçimde bağlı olan Vehhabiler, krallığı genişletirken bu düşünceyi fetihlerin bir amacı olarak görmüşlerdir ve hâkimiyet altına alınan bölgelerde kabul edilmesi zorunlu akım haline getirip, toplumsal hayata şekil veren Vehhabi değerlerin, oluşan kültürel geleneklerin hepsinde yer verilmiştir.⁷ Çoğu durumda Vehhabiler kendi görüşünden olmayan insanlarla veya topluluklarla anlaşma sağlayamamıştır. Osmanlılar, Şii'ler ve genelde Necd bölgesi dışındaki Hicaz gibi bölgelerde devamlı anlaşmazlık ve savaş durumunda olmuşlardır. Bu durum kendinden olmayanlara karşı yapılan cihatların neticesinden biridir. Nitekim Vehhabiler kendinden olmayan ve kendi gibi düşünmeyenleri öldürebilirlerdi onların kanları vehhabi olanlara helal sayılırdı çünkü bunu dinin bir gereği olarak görmekteydiler. Bu sebeple Vehhabi akımını destekleyenlerin giderek artan sert uygulamaları gittikleri bölgelerde korku ve endişeye sebebiyet vermiştir (Bayram, 2014, s. 252). Hicaz'da bu gibi davranışlarından dolayı mezar yıkıcılar⁸ olarak tarihe geçmişlerdir (Büyükkara, 2016, s. 27). Böylece fetihler aracılığıyla siyasi yönünü de ön plana çıkararak siyasi bir akım halinde toplumda kendini göstermiştir.

Bu görüş ve düşüncede olan bir topluluğun devleti kurma aşamasında veya kurduktan sonra devletin üst veya diğer makamlarına baktığımızda farklı topluluklara yer vermemesi beklenen bir durumdur. Dolayısıyla devletin başındaki önemli bürokrat kesim vehhabilerden oluşmaktadır. Farklı bir görüş ya da dini temsil edenler devletin üst kesiminde nadiren yer almaktadır. Bu durumda Suudi Arabistan Krallığında devletin sosyoekonomik alt tabakasını genelde Şii'ler ve diğer etnik kökenler oluşturmaktadır. Üst bürokrasi kesiminde göreve alınmayan Şii'ler, ülkenin koruma teşkilatlarında nadiren bulunmaktadır (Karadere, 2015, s. 13).

Din, Suudi Arabistan'ı kurulduğu andan itibaren etkileyen en etkili kurumlardan biri olmuştur Yeni oluşmaya başlamış ve henüz ekonomik ve politik olarak öne çıkmamış olan bir devlet için din, gelenek görenekler, mezhep veya cemaat gibi kurumların varlığının etkisi oldukça geniştir. Örneğin; kabile veya küçük

---

⁷ Bilgi için bkz. Büyükkara s.60

⁸ Mezar yıkıcılar, Vehhabilerin kabirleri ve türbeleri tahrip etmeleri nedeniyle adlandırıldıkları isimdir.

toplulukları gelenek ve göreneklerle yani yazılı olmayan kurallarla yönetmek daha kolay olabilir çünkü ticaret veya mübadele işlemlerinde insanlar birbirleri hakkında yeterli bilgiye sahip olma imkânları olabilir. Fakat ticari veya mübadele ilişkileri gelişen toplumlarda ihtiyaç gereği yazılı kuralların ortaya çıkması ve bunların yönetimi önemli hale gelir. Özellikle artan kapitalizmin değerleri ve getirdiği zorunlu ilişkiler, değişiklikler sosyal yapının aynı kalmasına izin vermemektedir. Suudi Arabistan'da da petrol bulduktan sonra gelenek ve görenek gibi kurumların artık yeterli olmaması, ihtiyaç duyduğu resmi kurumların oluşmasına ve var olan kurumların evrimleşip, değişmesine yol açacaktır.

Günümüzde olduğu gibi din çeşitli farklılıklar içeren toplumdan topluma değişen bir ayrılık içersinde olmuştur. Aynı dine sahip olan toplulukları bile farklı bölünmeler yaşamıştır. Dolayısı ile toplum üzerindeki bu farklılıkları birleştirmek ve kaynaştırmak oldukça zorlaşmıştır. Fakat dinin bu özelliği onu önemli bir kurum haline getirmiştir. Dinin törenleri, sembolleri toplumsal yaşayış biçiminde dayanışma ve bütünlük sağlamaktadır. Bu nedenle bu durum sosyal sistemde hem kendi kendisini düzenleyen (Keskin, 2004, s. 14) hem de bulunduğu yönetim tarafından kolayca düzenlenebilen bir sistem içersinde yer almaktadır. Suudi Arabistan'da bu özellik belirleyicidir. Hem dini hem de siyasi olarak etkisi olan bir kurumdur. Dini unsurların da sürekli ve kararlı olması aslında o kurumun toplumsal bakış açısına göre evrim geçirmeyeceği ya da ilk durumuna göre farklılaşmayacağı anlamına gelmemektedir. Nitekim din, yapısı itibariyle değiştirilmesi zor hatta imkânsız olan bir kurumdur. Kısaca din, kuralları olan ve yapısı itibariyle değişim kabul etmeyen bir yapısı vardır. Fakat bazı toplumlarda ilk zamanlarda gösterilen hassasiyetlerin toplumun yapısı değiştikçe bu hassasiyetlerin değişmesi muhtemeldir. Örneğin ileri bölümlerde Suudi Arabistan'ın kuruluş yıllarında benimsenen dini kurallara hassasiyeti ile günümüz dini esasları örnek alma davranışları farklılaşmıştır. Normalde katı bir din görüşüne sahip olan Suudi Arabistan ekonomik ve politik çıkarlarınca dini kurallarda yumuşamaya gitmiştir.⁹ Bu o toplumda yaşayan insanların ekonomik, sosyal veya politik ilişkilerden etkilenip toplum yapısının değişmesiyle alakalı bir durumdur. Yazılı veya yazılı olmayan kurallarla şekillenmiş bütün kurumların yapısı zamanla değişir ve evrimleşirler. Buradaki evrimleşme söz

---

⁹ Bknz. sayfa 63 ve 64

konusu kurumun yapısıyla alakalı değildir, toplumun yapısının değişmesiyle alakalı bir durumdur. Bir toplumu kalıcı olarak değiştirmek isteniyorsa en başta yazılı olmayan kurallardan yani gelenek ve göreneklerin yapısında değişikliğin etkisini göstermesi gerekir. Nitekim kapitalist bir toplum için yazılı olmayan kurallarla şekillenmiş kurumların dönüşümü üretim ve tüketim için gereklidir. Veblen aynı şeyi Hristiyanlık için söylemektedir. İş dünyası, iş ilişkileri, açgözlülük ve para kazanma hırsı kapitalist bir bireyde olması gereken duygulardır. Karşılıklı yardımlaşma ve kardeşlik duygularının yerine kapitalizmin değerleri olan rekabet, öykünme gibi kavramlara karşılık geldiğini açıklamaktadır (Kızılkaya, 2007, s. 156). Kendine yetecek kadar üretimin yapılıp ve fazlasının kazanmak istemediği bir toplumun kapitalist kazanma hırsı ve düşünce sistemine uygun olmayan bir durumdur. Din insanları bu dünyanın işlerinden uzaklaştıran bir araçtır (Weber, 1999, s. 50) . Aynı şekilde İslam'ın değerleri ve kapitalizmin değerleri de farklı görüşler içermektedir. Suudi Arabistan'ın ilk dönemleri ile petrol ve teknoloji ile tanışma dönemlerinden sonraki dini kurumlarına baktığımızda bu farkı görebiliriz. Kapitalizm için gerekli olan yeni yaşam biçiminin değişim süreci içerisinde kendi dinsel düşüncelerinin kavranması özünde bir değişim meydana getirmiştir. Bunun ekonomik gelişmeye etkileri ise üretimin gelişmesine yani sermaye birikimine bağlıdır. Toplumu, kapitalizm değerlerine göre dönüştürmek isteyenler için önemli bir kurum olan din, dinsel düşünceler ahiret inançları ve dünyaya az olan bağımlılık kapitalizmin ilerlemesi için engeldir. Aksine kapitalizm için gerekli olan dünyaya olan bağlılık, rekabet ve hırs gibi duyguların ön planda olması gerekir. Sermaye birikiminin döngüsü aksaklığa uğramaması için henüz kapitalist toplumsal ilişkilerin ihtiyaç duyduğu birey tipinin oluşmadığı toplumların bu şekilde evrilmesi gereklidir.

Bu nedenle kapitalizmin koşullarına göre, İslam dini ve vehhabiliğin oluşmasını sağladığı toplumsal ilişkinin yerine kapitalist toplum ve birikim için gerekli insan tipinin oluşması gerekmektedir. Bu noktada, Suudi Arabistan'da petrolün bulunmasından önceki toplumsal yapıya etki eden bir diğer kurum ise İhvan Teşkilatı'dır. Vehhabilik akımının yayılması için gerekli olan önemli bir kurumdur. Suudi Arabistan'ın hem dini hem de siyasi olarak genişleme sürecinde önemli katkı sunan bu teşkilat vehhabilik kurallarının daha katı biçimine sahip olmuştur.

3.1.2. İhvan Teşkilatı ve Toplumsal Yapıya Etkileri

Kuruluş mücadelesinden sonra kendi görüşlerini kabul ettirme düşünceleri aynı zamanda içte ve dışta muhalif hareketlerle uğraşma çabası veren Suudi Arabistan, Vehhabilik anlayışının gereklerini yerine getirebilmesi için krallığın askeri bir güce sahip olması gerektiğini biliyordu. Çünkü krallık aynı zamanda fetihler yapıp sınırlarını genişleterek vehhabilik anlayışını yaymak istemektedir, bununla birlikte kendinden olmayan toplumlarla da sürekli anlaşmazlık halinde olmaları krallığın korunma ihtiyacını da arttırma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Tüm bunları yapabilecek gücü bulması için bu inanca bağlı bir askeri birliğin olması önemli bir husustur. Bu yüzden vehhabilik düşüncesi aynı zamanda Arabistan'ın askeri ve siyasi düşüncesini de etkileyen bir görüş olmuştur. Vehhabi ulema, göçebe kabilelerini yerleşik düzene geçirerek vehhabi görüşlerini onlara kabul ettirmiş olup ve Suudilerin genişlemesi için onları askeri bir birlik olarak kullanmayı hedeflemiştir. Yerleşik düzene geçen insanları ise İhvan (Kardeş) olarak adlandırmışlardır. Kurulan askeri teşkilata bu yüzden İhvan teşkilatı ismi verilmiştir.

Arabistan'ın geniş bölgelere yayılmasının en önemli unsurlarından biri olan İhvan teşkilatı, vehhabi görüşlerini vehhabi ulemalardan daha katı bir tutum içerisinde sergilemiş olmalarıdır. Geçimlerini bedevi hayatı yaşarken hayvancılıkla sağlayan İhvanlar yerleşik düzene geçtikten sonra tarım öğretilerek yaşamlarına devam etmişlerdir. Bu kadar katı görüşü olmalarının sebebi kendilerini dinin savaşçıları olarak görmeleridir. Kendilerini tamamen dine adayıp, kâfirlerle dini için savaşan bir grup olarak görmeleri bir İbn Suud birliğinden daha etkili olacağı kesindir (Commins, 2006, s. 80-81). Bu askeri birlikler kurulurken Allah yolunda cihat anlayışı benimsetilerek bu birliğin başarısı sağlanmıştır ve böylece krallık, bir yandan teşkilatın sadakatini de kontrol altına almış oluyordu. Çünkü gittikleri yerlere vehhabilik düşüncesi taşınmış oluyorlardı. Bu ise kurulan krallığın işlerini kolaylaştıracak belirli bir düzen kurmada daha fazla çaba harcamaksızın insanların dini duygularla hareket etmesiyle de kendisine bağlılık ve sadakatini arttırmasına neden oluyordu. Krallığın başarılı olmasının en önemli sebeplerinden biri ihvanın dini duygulara olan bağlılığıdır. İhvan teşkilatı, geçimlerini bedevilikten yerleşik alana geçtikten sonra tarımla uğraşarak kendi ihtiyaçlarını bu yönde karşılamaya çalıştıkları için maddi yönden krala bağlılık petrolün bulunmasından önceki dönemde

pek de önemli değildir. Fakat çöl ikliminden kaynaklanan nedenlerle kuraklıklar sürekli beklenen olaylardır. Bu kuraklıklar İhvanın geçimini zorlaştırarak İbn Suud'a muhtaç kalmalarına sebep oluyordu.¹⁰ Yerleşik düzende olduklarından dolayı daha çok tarımla uğraşmak zorunda kalıyorlardı dolayısıyla askeri seferlerden dolayı tarıma gereken ilgiyi gösteremiyorlardı. İbn Suud, ihvanlara tahıl yardımı yaparak kıtlığın önüne geçilmesini sağlamaya çalışıyordu. Zaten ibadet gibi dini öğeler onlarda daha ön planda olduğu için askeri seferlerden sonra camiye gidip ibadetle meşgul olmaya çalışıyorlardı. Bu ise buldukları yerlerde geçim sıkıntısı gibi olumsuz faktörlere yol açtığı için İbn Suud bunun önüne geçmeye çalıştı. Vehhabi ulemayla görüşerek mutavvi adı verilen din görevlilerini ihvanlara göndererek fetvalar yayımlatmaya başladı. Mutavviler zenginliğin öneminden bahsederek ihvanları zenginliğe ve çalışmaya özendirmeye başladı. Bununla beraber hadislerden ve zengin sahabelerden söz ederek zengin Müslümanların fakir Müslümanlardan daha hayırlı olduğunu belirterek bir nevi zenginliği meşrulaştırmaya çalışmıştır. Aynı zamanda askeri seferlerden sonra toplanan ganimetlerden belli bir oran İbn Suud'a verilerek bir çeşit vergilendirme sistemi oluşturmuşlardır. Bu vergilendirme aslında İhvanların İbn Suud'a bağlılığını daha fazla arttırılması için yapılmıştır (Büyükkara, 2016 s. 59). Çünkü İhvanların herhangi bir itaatsizliği karşısında krallık zayıf duruma düşecektir çünkü ihvan kurumu devlet için önemli bir teşkilat olmuştur. Burada hem dini duygularla yönlendirebileceği bir teşkilatın olması hem de kendisine küçükte olsa gelir getiren bir kaynağı olması hususu dikkat çekicidir. Bütün bunlarla görebilmekteyiz ki devleti kurmanın ilk aşamasında İhvan'ın krallığa bağlılığından çok krallığın İhvan'a bağlılığının önemli olduğunu.

İhvanın bu biçimlenişinde ön plana çıkarabileceğimiz tek husus Vehhabilik akımının başka bölgelere yayılmasını sağlamaya çalışması ve askeri birlik olarak krallığa destek vermesidir. İhvan, Vehhabiliğin daha katı bir biçimlenmiş şekli olarak tanımlanması gittikleri bölgelerde uyguladıkları sert kurallardan da anlaşılmaktadır. Giyimden başlayıp hayatın tüm ayrıntısına nüfus eden ve Vehhabilik düşüncesine

---

¹⁰ İhvan askerleri devletten yıllık olarak el-kaide isminde maaşlar alıyorlardı hatta maaşın yanında yardım olarak el'attiye adı altında geçimlerine katkı yapıyordu. Ama bunlar büyük oranlı gelirler değildi çünkü onların geçiminde en fazla katkı payı bulunan savaşlardan elde ettikleri ganimet türlerindeki eşyalardır. Değerli eşyalar mücevheratların İhvanlar için bir önemi yoktu çünkü kullanmazlardı onları ilgilendiren silah gibi savaş malzemeleriydi (Büyükkara, 2016, s.78).

uymayanların cezalandırıldıkları görülen İhvanların topluluklar üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır.¹¹ Bu durumların artması insanların İhvan'a karşı korkularından dolayı gönüllü veya zorla katıldıkları durumlar ortaya çıkmıştır. Bu yollarla bir çok bölgeyi hâkimiyetleri altına almışlardır.

Abdülaziz İbn Suud'un 1926'da hakimiyet altına aldığı önemli bir yer olan Hicaz bölgesi, genelde ticaretle uğraştıkları ve diğer bölgelerle sürekli iletişim halinde olduğu için Necd bölgesine göre daha serbest bir bölgedir. Burada da Vehhabilik akımı hakim kılınmaya çalışılmıştır. İhvanların bu bölgede Vehhabiliği etkin kılabilmek için bütün katı kurallarını uygulamaya başlamışlardır. Bu düşünceyi kabul etmeyenlerin canı ve malı helal sayılarak işkence ve öldürülmesi gibi yaptırımlar uygulanmıştır. Örneğin adam öldürmenin, hırsızlık ve haksızlık yapanların cezalarını ihvanlar veriyor özellikle din dışı işler yapanlara ise kırbaç vuruyorlardı. Acıma ve rüşvet alma durumları ise söz konusu bile değildi (Armstrong, 2007, s. 243-244). Fakat yinede Necd bölgesi kadar burada etkili olunamamıştır. Bu bölgede yapılan ticaret, ufak çaplı sanayi ve bunun gibi gelir oluşturan işlerle uğraştıkları için toplum yapısında da farklılık oluşturmuştur. Hicaz halkı genelde mezhep olarak Hanefi, Şafi kısmen de olsa Maliki görüşlerini barındırmaktadır. Kontrol altına alındıktan sonra Hanbeli mezhebi ve vehabbilik akımı resmi olarak uygulamaya konulmuştur (Karadere, 2015, s. 12). Bu yüzden bu bölgeye vehhabilik görüşünü benimsetmek daha zor olmuştur. Toplumun yapısını ve ekonomik düzenini bozmamak için İbn Suud bazı şeyleri görmezden gelmek istemiştir. Çünkü krallığı için ciddi gelir oluşturan bölgelerden bir tanesidir. Aslında tam olarak sermaye birikim süreçlerine katılma durumu Hicaz'ın alınmasından sonra başladığını kısmen de olsa söyleyebiliriz. Zira bu şehir içersinde barındırdığı farklılıklar ve mezhepler itibariyle toplum yapısında değişikliklere neden olacak bir yapıya sahiptir. Hicaz aynı zamanda Hanefi, yabancı gruplar ve Şafi mezheplerini barındıran bir topluluktur.

Bölge güvenliği sağlandıktan sonra İhvan teşkilatının kendine olan güveni artmıştır. Hem dini hem de siyasi destekle birlikte güçlerini artırmaya devam etmek

---

¹¹ Farklı kabilelerde ve görüşlerde olan iki kabile mensubu karşılaşmasında Mutayr kabilesinden olan ihvanlı bir kişinin İhvan olmayan Uteybeli bir bedevinin karşılaşmasındaki dine daveti reddedilmesi üzerine Uteybeli bedevinin ölümüne yol açmıştır (Büyükkara, 2016, s. 65).

istemişlerdir fakat genişleyen hâkimiyet karşısında İbn Suud'un aldığı tavırlar değişmeye başlamıştır. İhvanın, İbn Suud'a bağlılığı azalmaya başlamış ve krallıkla İhvan Teşkilatı'nın ters düşmesine neden olmuştur. Çünkü İbn Suud yeniliklere açık davranmaya çalışmıştır ve modern sürece ayak uydurmak istemiştir. İhvan, modernizasyon ve tavır değişikliklerinde İbni Suud ile aynı fikirde olmamıştır (Alataş, 2006, s. 131). Diyebiliriz ki dini kurallarda başlayan çatlaklıklar Hicaz'ın hâkimiyet altına alınmasıyla başlamıştır. Hicaz'a İbn Suud'un din yönündeki yaptırımlarını ihvanlar tarafından yeterli bulunmamıştır. Çünkü ihvanın asıl amacı fethettikleri bölgelere İslam'ı getirip ve Vehhabilik görüşünü benimsetmektir.

Mekke ve Medine'den sonra ise hâkimiyet altına alınan en son şehir Cidde olmuştur. Cidde, Hicazın çok önemli bir merkezidir. Buna bağlı olarak yapıları da benzerdir. Ticaret yönünden gelişmiş olan bir şehirdir. Birçok farklı topluluğa ev sahipliği yapmış olan bu şehir, doğal olarak İhvanın kurallarına da pek uyum sağlamamıştır. Vehhabilik yaşantısına göre çok farklı olan Cidde ve Hicaz aynı zamanda ekonomik olarak önemli ticaret merkezlerindedir. Krallık bu yerleri elinde tutabilmek için ve ekonomik ilişkilere zarar vermemek için çok fazla katı davranmamıştır. Toplumsal yapı olarak kozmopolit olan bu yerler vehhabilik akımı düşüncelerini benimsetmek ve hâkimiyet altına almak zor olmuştur. Krallık bu yönde tavizler verilmeye başladığında ise ihvanı giderek karşısına almaya başlamıştır. Örneğin Cidde'de vehhabiliğe uygun olmayan alanlarda ticaret yapılması ihvanı rahatsız etmesine rağmen önemli gelir kaynakları oluşturan ticaretlere İbn Suud tarafından taviz verilmiştir. Çünkü bu yerler krallığa olan ek gelirleri arttırmıştır ve normalde vergilendirilmesi yasak olan bazı durumları görmezden gelip, tütüne ve hacılara vergi sistemi getirmiştir. İhvanlar yabancıların icat ettikleri aletlerden de rahatsız olmuşlardır telefon, telgraf gibi aletlerin şeytanın bir oyunu olduğunu belirtip kesinlikle kullanılmamasını istemişlerdir. Böylece Hicaz'da olanlar ihvanları oldukça rahatsız etmiştir. İbn Suud'tan hacılara yapılan vergileri ve diğer tüm vergileri kaldırılmasını, vehhabi kanunlarını uygulamasını ve yabancıların ürettiği aletleri kullanmamalarını istemişlerdir (Armstrong, 2007, s. 254). Bu şekilde ihvan, kendi kuralları ve vehhabilik anlayışının gerekleri için İbn Suud'a baskı yapmaya devam etmiştir fakat İbn Suud meselelere artık ihvanlardan ziyade tütün, ibadet, türbe gibi konularda daha rahat bir yaklaşım içinde olmayı tercih etmiştir (Commins,

2006, s. 77). Her zaman ihvan ve vehhabilik akımını tam destekçisi olan kral, ekonomik ilişkilerin gelişmeye başlamasıyla bazı durumları görmezden gelebiliyor olması önemli detaylardan bir tanesidir. Bunun sonucunda İbn Suud, İhvanların istediği gibi davranmamış ve ihvanların değil kendi talimatlarının devam etmesini istemiştir. Aslında Cidde'ye bazı yasaklar getirmiştir sigara içilmemesi gibi, fakat tütünden gelen gelir ve vergiler İbn Suud'un ekonomisine ciddi boyutta etki ettiği için bundan vazgeçmek istememiş, ve bu yasaklar tütünün devlete olan gelirini etkileyecek boyutta olmamıştır. Böylece ekonominin etkileri ve gereklerinden dolayı İbn Suud vehhabi akımının görüşlerinden tavizler vermek zorunda kalmıştır (Büyükkara, 2016, s. 100). Durum böyle iken petrol bulunduktan sonra değişen yapılar için bazı kararlar almak zor olmamıştır. İlerde petrolün bulunmasından sonra meydana gelecek olan toplumsal değişimleri ihvan kabul etmeyecek ve ihvan sorunlarının başlamasına neden olacaktır.

Petrol bulunmadan önce ekonomik ve toplumsal yapı olarak kısmi değişikliklere uğramış olsa da bunlar büyük değişimler değildi. Toplumsal yapı değişimlerine veya teknolojik gelişmelere açık olmayan bir anlayış mevcuttur. Bu da ihvanın bazı görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden eğitim sağlık ve teknoloji yönünden ilerlemelere çok geç kalınmıştır. İnsanların sadece din ile ilgilenmesini isteyen ihvan tüm gelişmelere kendini kapatmıştır. İbn Suud ise böyle düşünmüyordu değişikliklere kapalı biri değildi. Faydalı olan icatları denemek istiyordu. Örneğin İbn Suud, motorlu araç radyo, telefon gibi icatları ithal ettiği için ihvanlar tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Buna benzer icatları kullanmaları uzun yıllar sonra gerçekleşmiştir (Bayram, 2014, s. 258). Bunun gibi birçok gelişmelere karşı olan ihvan zamanın gerisinde kalmayı tercih etmiş ve onlara yabancıların icadı olan bu teknolojik gelişmeleri kullanmamalarının daha doğru olduğunu savunmuşlardır. Bu gelişmeleri şeytani olarak nitelendirdiklerinden ilerde kendilerine zarar vereceğini düşünmüşlerdir.

İhvanın eğitim alanında da bu görüşleri katı olmaya devam etmiştir. Necd bölgesinde okulların çoğu dini eğitim veren kurumlardan oluşuyordu ve modern okullara geçmesi uzun zaman almıştır. Fakat Ahsa ve Hicaz modern eğitim sürecine Necd'den daha önce geçiş yapmıştır. Çünkü teknolojiye verilen tepkiler gibi modern eğitime de vehhabilerin tepkisi olacağını düşünmüşlerdir bu yüzden modern çağdaş

bir sisteme geçiş süreleri tepkilerden çekindikleri için uzamıştır. 1930'lu yıllarda hem ekonomik buhranın etkileri hem de vehhabilerin engellemelerinden dolayı uzun yıllar eğitimde başarı sağlanamamıştır. Bunun bir kanıtı olarak ise 1950 yıllarına kadar okuryazarlık oranı yüzde beş seviyelerinde kalmıştır (Büyükkara, 2016, s. 155). Aynı toplum içinde farklılıkların olması aslında kurumların nasıl etki ettiğini de göstermektedir. Bir yandan fetihlerle beslenen Necd bölgesinde yaşayan bir toplumun diğer yandan ticaret ve toplumsal ilişkileri daha kuvvetli olan Ahsa, Cidde ve Hicaz gibi toplumların farklılıkları tarihsel süreçte göze çarpmaktadır. Bu farklılıkların oluşmasında toplumun kendine göre oluşturduğu yaşam biçimi, insani ilişkileri, inanışları, gelenek ve göreneklerinin etki ettiğini görebiliriz.

Petrol bulunmasından sonra devletin modern çağa ve kapitalist sisteme uyum sağlama isteğinin fazlalığını gören ihvan mensupları, giderek tepkilerini daha sert göstermeye başlamıştır. Krallık ise ihvan mensuplarını değişim konusunda ikna etmeyi başaramamıştır. Dolayısıyla İhvan'ın yarattığı sorunlar nedeniyle Krallık, teşkilatı tasfiye etme kararı almıştır.

3.1.3. İhvan Teşkilatı'nın Gerilemesi ve Son Bulması

İbn Suud, vehhabilik akımını tam olarak benimsemiş olsa da sosyal yaşamda ve diğer alanlarda farklılıkları kabul edebilen bir kraldır çünkü aynı zamanda varlığını da devam ettirmek istemektedir. Özellikle ekonomi ile ilgili konularda değişim için hazır olan İbn Suud, karşısında sürekli ihvan liderlerini bulmaktadır.

İhvan ile İbn Suud'un ayrıldıkları noktalar toplantılarda sürekli dile getirilmiştir. Fakat ihvanlar dini daha fazla yaymak için fetihlerin devam etmesini istiyorlardı. Kral İbn Suud bunun aksine çevresiyle sorun yaşamak istememektedir. Bu şekilde bir yaklaşımla Irak ve Kuveyt'e saldırılmasını yasaklamıştır. Bu da ihvanların cihat yapmasına engel bir durumu oluşturmaktadır. İbn Suud'un kendi ülkesi içinde ve dış ilişkilerde barışın İslam için daha iyi olduğunu savunmaktadır (Büyükkara, 2016, s. 115-116). Aynı zamanda kapitalist toplum ilişkilerinin oluşma süreci içersinde yer alabilmesi için çevre ülkeler veya erken kapitalistleşmiş ülkelerle ters düşmemesi gerekli bir olgudur. Ekonomik ilişkilerini geliştirmek için İngiltere, ABD veya kendi içersinde Hicaz gibi bir bölgeyle iyi ilişkiler kurması gereklidir. Dış

dünya ile ilişkisini düzeltmeye çalışan İbn Suud uluslararasılaşma yönünde ilk adımlarını cihatları durdurmaya çalışarak atmaya başlamıştır. Ayrıca İbn Suud, ihvanların aksine teknolojik icatların kullanılmasını istemektedir çünkü bazı teknolojilerin araba, iletişim ve savunma araçlarının kullanılmasının yarar sağladığını düşünmektedir. Ayrıca o dönemin hegemon gücü olan İngiltere gibi Müslüman olmayan yabancı devletlerle işbirliği yapılmasına da karşı çıkan ihvanlar bundan rahatsız olduklarını dile getirmişlerdir.

İhvan'ın, Suudi Arabistan sınırları içersine diğer Arap ülkelerini de dahil etmek ve vehhabi akımının düşüncelerini yayma isteğinden dolayı İbn Suud'u zor durumda bırakmıştır. Hatta bu dönemlerde İngiltere ile sıkı bir işbirliği içinde olan Suudi Arabistan, ihvan yüzünden İngiltere ile savaş tehlikesi geçirmiştir. İbn Suud hem İngiltere'nin hem de diğer Arap ülkeleriyle huzursuzluk yaşanmaması için ülkenin iç ve dış politikasının çıkarları doğrultusunda ihvan ile ters düşmeyi göze almıştır. Bu nedenle 1929 yılında başlayan ihvan ayaklanması 1930 yılı sonlarına doğru İngiltere'nin yardımı ile bastırılmıştır (Karadere, 2015, s. 5). Bu durumdan sonra kendi yetkilerini ihvanlar üzerinde arttırmaya başlamıştır. İbn Suud'un ve vehhabi ulemanın dışında fetva verilmesini yasaklamış, Kur'an ve sünnetler doğrultusunda karar verileceğini ifade etmiştir (Büyükkara, 2016, s. 128). İsyanın İngiltere'nin yardımıyla bastırılmış olsa da devletin bütünlüğü ve istikrarı bununla birlikte Suud ailesinin meşrutiyetinin devamı için ihvan temelli vehhabi ulemasıyla ittifakını sürdürmüştür (Gökçe, 2016, s. 55). Böylece yeni alınan kararlarda ihvanın etkisi iyice azaltılmış olmaktadır. Bunu yaparken Kur'an ve sünnetleri ön plana çıkarması ihvanlar üzerinde uyguladığı baskı krallığa meşruluk kazandırmıştır. Bu durumların yaşanmasındaki diğer bir sebep ise kralın hâkimiyet alanlarının genişlemesiyle ekonomik ve siyasi olarak gerekli güce sahip konuma gelmeye başlamış olmasıdır. Zaten halk tarafından benimsenen İbn Suud'un ihvan teşkilatına İhtiyacı kalmamıştır. Böylece ihvan teşkilatı artık kolayca tasfiye edilebilir duruma gelmiştir.

Krallığın genişlemesiyle kurumlara olan ihtiyaçlar artmaya başlamıştır. Yazılı olan kurumların artık dönüşüp gelişmesi gerekli hale gelmiştir. Günün şartlarına ayak uyduramayan kurumların yıkılması ya da yeniden düzenlemeye ihtiyacı artmıştır. O kurumlardan biri olan İhvan teşkilatı artık faydasından çok zararları ortaya çıkmaya başlaması özellikle ekonomik ilişkilerde yabancı ülkeler kavramını benimsememesi,

yenilikleri kabul etmemesi ve eğitim konusunda sorun çıkarmasıyla tasfiye edilmesine karar verilmiştir. İbn Suud İngilizlerin desteğiyle İhvan teşkilatının ayaklanmalarını bastırması olup ve bir kısmını rejime ortak ederek isyanın büyümesini engellemiştir. Diğer yandan İhvan'ın etkisini bu şekilde azaltmak onlarla savaşmaktan daha mantıklı olacağı düşünülmüştür (Alataş, 2006, s. 131). İhvanın içerisinde ayaklanmaya katılmayanlar da olmuştur. Krala sadık kalan gruplar hükümetin desteğiyle herhangi bir değişiklik yaşamamıştır çünkü onlar hala etkili bir dini gücü savunan önemli bir teşkilatın üyesi konumunda bulunmuşlardır. Aynı zamanda İhvan teşkilatından geriye kalanlar Suudi Arabistan Ulusal Muhafızlar içersine dâhil olmuştur (Britannica, 2019) . Yaptığı ayaklanmalar sonucunda krallığa zararlı olduğu düşünölmeye başlayan ihvan 1930 yılından sonra kaldırılmıştır. Ve artık Arabistan, ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda yeni adımlar atmaya başlamıştır. Vehhabilik daha resmi bir kurum haline gelip Kur'an anayasa olarak resmileşmiştir. Bu durumda vehhabilik hem siyasi hem de dini bir kurum altında önemini arttırmıştır (Büyökkara, 2016, s. 249). Suudi Arabistan'ın ilk oluşumundan bu yana etkili olan vehhabilik akımı siyasi bir amaca dönüştükten sonra bugünün şekillenmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. İhvan Teşkilatına son verilmesi, değişen ve dönüşen durumlara ayak uyduramadığı ve sorunlar çıkardığı gerekçesiyle kaldırılma kararı alınmıştır.

3.2. MEZHEP FARKLILIKLARININ SUUDİ ARABİSTAN'IN TOPLUMSAL YAPISINA ETKİLERİ –ŞİİLİK VE SÜNNİLİK MEZHEPLERİ

Günümüzde olduğu gibi din çeşitli farklılıklar içeren toplumdan topluma değişen bir ayrılık içersinde olmuştur. Aynı dine sahip olan toplulukları bile farklı bölünmeler yaşamıştır. Dolayısı ile toplum üzerindeki bu farklılıkları birleştirmek ve kaynaştırmak oldukça zorlaşmıştır. Fakat dinin bu özelliği onu önemli bir kurum haline getirmiştir. Dinin törenleri, sembolleri toplumsal yaşayış biçiminde dayanışma ve bütünlük sağlamaktadır. Bu nedenle bu durum sosyal sistemde hem kendi kendisini düzenleyen (Keskin, 2004, s. 14) hem de bulunduğu yönetim tarafından kolayca düzenlenebilen bir sistem içersinde olmaktadır. Bu durum Ortadoğu'da daha belirgindir. Ekonomi, politik ve toplumsal yaşamın din ile iç içe olduğu bir bölge

konumundadır. Bu yüzden dini tartışmalar ve bölünmeler özellikle bu bölgede daha fazla ön plana çıkmıştır.

Mezhepler Ortadoğu'nun önemli kurumlarından biridir. Bu kurum toplumsal yapılara birleştirici bir özellik katmış olsa da gelişen ve dönüşen dünya düzeninde önemli bir istikrarsızlık sorunu da yaratmaktadır. Geleneksel kurumların korunduğu bir toplumda ekonomi düzeninin gelişip değişmesiyle özellikle petrolden sonra zenginleşme ve kalkınmanın etkisiyle toplumsal farklılıkların ortaya çıkması mezheplerin birbiriyle olan ilişkilerini de etkilemiştir. Farklı mezheplerin kendi aralarında üstünlük kurma çabası ve hâkimiyet alanını genişletme çabaları toplumsal sorunların artmasına neden olmuştur. Özellikle Müslümanlar arasındaki Şii ve Sünni mezhep ayrılıkları Ortadoğu'da önemli sorunlara neden olmaktadır. Şii, Sünni ve diğer mezhep tartışmaları İslam'ın doğuşundan beri vardır. İslam'da cihat anlayışı sadece yabancılarla veya İslam dininden olmayanlarla savaşmak anlamına gelse de İslam'ın içindeki farklı rejim ve mezheplere de savaş açılabilir anlayışı pek alışılmışın dışında değildir (Lewis, 2016, s. 300). Sünnilere göre İslam dini kurallarını tamamen uygulamayan ve doğru yolu bulması gereken mezheplerden biri Şii'dir. Aynı düşünceleri Şii'ler de Sünni toplumu için düşünmektedirler ve yanlış yolda olduklarını ifade etmektedirler (Lewis, 2016, s. 301). Aynı zamanda Şii'lerin ritüelleri Vehhabi akımının benimsediği görüşler ile uyuşmuyordu. Aşure kutlamaları, dilek, adak için yapılan türbe veya mezarlık ziyaretleri gibi. Bu yüzden toplumsal, siyasal ve dini anlamda Şii'ler genelde ikinci sınıf vatandaş olarak ifade edilmektedir (Karadere,2015, s. 12). Bu nedenle ibadet şekilleri veya düşünce farklılıklarından dolayı ayrılan bu mezhepler birbirlerine karşı sürekli hâkimiyet kurma çabası içersine girmelerine neden olmuştur.

Şii, Sünni, Yahudi ve Hıristiyanlık gibi farklı mezheplerin Suudi Arabistan'ın Necd bölgesi dışında Hicaz ve Ahsa gibi bölgelerde daha fazla olması bu bölgeler arasında toplumun değişim ve dönüşüm durumlarına bakış açılarını farklılaştırmıştır. Vehhabilik akımı etkin bir şekilde uygulanan Necd bölgesinde devletin kurulma aşamasında önemli görevlerde Sünni mezhebinde olanları ya da vehhabilik akımını benimseyenlerin yer almasını istemişlerdir. Sünni görüşüne daha yakın olan vehhabilik akımı Arabistan'ın bu kesime kendini daha fazla yakın hissettirmiştir. Genelde ulema kısım vehhabilik akımına uygun olan kimselerden oluşmaktadır.

Farklı mezhep ve anlayışta olan kesimler devletin bürokrasi kısmında yer alamamıştır. Dini konularıyla vehhabilik akımını benimseyenlerin ilgilenmesi, Şii ve farklı mezhep gruplarını farklı alanlara yönlendirmiştir. Bu grup genelde, ticaret, eğitim alanlarında daha iyi olduklarından petrolün bulunma aşamasından sonra kalifiye eleman ihtiyacı buradan karşılanmıştır. Çünkü Suudi Arabistan'ın halkı eğitim ve birçok alanda sadece dini eğitimler almış olması yetenek ve kalifiye istenen durumlarda hem potansiyelin olmaması hem de vehhabilik akımının düşüncelerinden dolayı verimli olunamayacağı düşünülerek tercih edilmemişlerdir. Ancak petrolün bulunmasından sonra AROMCO gibi petrol şirketlerinde kalifiye eleman eksikliğinden dolayı çalışma fırsatı bulabilmişlerdir. Toplumsal değişim aşamasında bu şirkette önemli etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Ahsa kökenli Şiiler petrol şirketleri yarattığı işgücü imkânları sayesinde eğitim ve ekonomik şartlarının iyileşmesiyle hak talebinde bulunmaları 1950'li yıllardan sonra başlamıştır (Karadere, 2015, s. 13). Bu yönde 1979 yılında meydana gelen İran Devrimi Şii'ler için oldukça önemli bir cesaret kaynağıdır. Özgürlük ve adalet gibi kavramların bu devrimden sonra ön plana çıkması Ortadoğu'daki siyasetin artmasına neden olmuştur. İran devrimiyle birlikte Şii'lerin hak arama çabaları Suudi Arabistan'ı ve Körfez ülkelerini etkilemiştir. Şii nüfusu barındıran rejimlere karşı ayaklanılmasını isteyen İran, Şii'lerin bu devletler için tehdit olarak görülmesine neden olmuştur. Bunların en başında Şii nüfusu fazla olan Irak, Bahreyn olmak üzere Yemen ve diğer Körfez ülkeleri bulunmaktadır (Arı, 1992, s. 29). Bunun üzerine devrimden sonra İran'ın ekonomik, sosyal ve siyasi olarak desteğini alan Şiiler 1980 yılında ayaklanmışlardır. Suudi Arabistan'ın ülke nüfusu içerisinde yüzde 10 gibi bir bölümünü oluşturan Şiiler, stratejik olarak bakıldığında Ahsa petrol rezervleri bulunan bölgede yer almaları sebebiyle önem teşkil eden bir konumda bulunmaktadır (Akdoğan, 2016). Bu durumda İran'ın ideolojik kimliğinin şia üzerine olması Suudi Arabistan'la sürekli karşı karşıya gelmesine sebep olmaktadır. Ve devrimin ardından 1980-1988 yılları arasında İran-İrak savaşının olması ise Suudi Arabistan iyice tedirgin etmiştir. Fakat bu savaş Suudi Arabistan için olumlu etkileri daha fazla olmuştur. Çünkü Ortadoğu'da kendisine rakip olan bu ülkelerin savaş halinde olması kendilerini zayıflatmıştır ve Suudi Arabistan'ın bölgedeki konumunu güçlendirmiştir. İran'ın devrimden sonra bir savaşa girmesi ise İran devrimlerinin

planları ertelemesine sebep olmuştur. Bunlar yaşanırken Suudi Arabistan, Körfez ülkeleriyle bir araya gelerek aynı zamanda Irak'ı bu gruptan dışlayarak, özellikle güvenlik gerekçeleriyle Körfez İşbirliği Konseyi'ni oluşturmuştur (Omar, 2018, s. 213).

Bunun üzerine Suudi Arabistan, Ortadoğu'da sadece kendi ülkesinde değil diğer ülkelerde de Sünni mezhebi görüşlerine önem vermiştir. Bölge güvenliği açısından mezhep görüşü olarak farklı düşüncede olduğu ülkelerin kendisine yakınlaşmasını istememiştir. Suudi Arabistan Sünni mezhebine daha yakın olmakla birlikte Sünni mezhep olan ülkelere çıkarları doğrultusunda desteğini esirgememiştir. Örneğin bu yüzden halkının önemli bir kısmı Şii olan Bahreyn ve Yemen'in Sünni yöneticilerine destek vermektedir (Diriöz, 2012, s. 97). Suudi Arabistan'da ise yüzde 5-10 dolaylarında oldukları tahmin edilen Şiiler, Körfez ülkelere göre burada çok az bir kısmını oluşturmaktadırlar. Özellikle ülkenin doğusunda yer alan Şiiler burada yüzde 50'lik bir oranla işçi olarak çalışmaktadırlar. Sivil ve askeri bürokrasinin en altında bulunan Şiiler, eğitim sağlık sosyal hizmetler gibi olan kurumlardan en düşük seviyede yararlanmışlardır (Arı, 1992, s. 30).

Ortadoğu'da sürekli birbirleriyle çatışma halinde olan bu iki mezhep üstünlük kurma mücadelesinde farklı dinden olan yabancı ülkelerle birlikte işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir. Dolayısıyla bu durumdan faydalanmak isteyen ABD ve İngiltere gibi ülkeler Ortadoğu'ya yakınlaşma fırsatı bulmuşlardır. Suudi Arabistan'ın askeri gücü, İran'la karşılaştırıldığında zayıftır. Bu sebeple, Amerika ile arasında çıkar birliği bulunmaktadır çünkü Suudi Arabistan savaş silahlarının neredeyse tamamını Amerika'dan satın almaktadır. 1951 ve 2005 yılları boyunca toplam 62 milyar dolarlık silah satın almıştır (Yılmaz, 2011, s. 60). 2017 yılında ise Suudi Arabistan, ABD ile 110 milyar dolarlık silah anlaşması imzalayarak ABD tarihinde türünün en büyük silah anlaşmasına imza atmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SUUDİ ARABİSTAN'IN PETROL SONRASI SERMAYE BİRİKİMİ VE KURUMLARIN OLUŞUMU

4.1. SUUDİ ARABİSTAN VE TİCARET

Suudi Arabistan ekonomik olarak 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar çok fazla değişim yaşamamıştır. Toplumsal olarak ufak değişimler yaşamış olsa da petrolün bulunmasından sonra yaşanan değişimler kadar belirgin olmamıştır. Krallık ilan edilmeden önce Arap Yarımadası olarak adlandırılan Suudi Arabistan batıda Kızıldeniz, doğuda Basra Körfezi ve Umman Denizi, güneyde ise Hint Okyanusu'na kıyılarına sahip olması itibariyle petrol bulunmadan önce de önemli bir coğrafi konuma sahipti. Bu yönüyle coğrafi olarak dünyanın bilinen en önemli bölgesinde yer almaktadır. Hint Okyanusu ve Kızıldeniz'e olan yakınlığı ekonomik faaliyeti olarak burada ticareti ön plana çıkarmıştır. Özellikle bu bölgede yaşayanlar için ticaret, temel ekonomik faaliyetlerin başında gelmiştir (Bal, 2014, s. 97). Bu yüzden krallığa ciddi gelirlerin olması için ticaret yapılan bölgelerin hâkimiyet altına alınmasına önem verilmiştir.

Suudi Arabistan coğrafi koşullar ve yapısı itibariyle bölgelere ayrılmıştır. Petrol bulunmadan önce Necd bölgesi dünyadaki gelişimi en düşük olan yerlerden biriydi bununla birlikte tarım ve hayvancılık geçinmeye yetecek kadar ihtiyaçların ölçüsünde yapılmaktaydı. Bu yönüyle kapitalist öncesi toplumlardaki üretim ilişkilerini sürdürdüklerini göstermektedir. Asir bölgesi, Yemen'e yakınlığı ve yeterli yağış alması itibariyle en yaşanılabilir bölge olarak görülmektedir. Tarihte Ahsa olarak bilinen bölge ise, ülkenin doğu eyaletini oluşturan, verimli vahalara sahip tarımın yapıldığı yerdir. Bununla birlikte Körfez sahillerinde ise balıkçılık, inci avcılığı ve denizcilik yapılmakta ve en önemlisi petrolün burada bulunduğu bölgedir. Bu durum 1950'lerden sonra dünyanın en önemli stratejik bölgesi olmasını sağlamıştır. Suudi Arabistan'ın batısında bulunan Hicaz ve Asir bölgeleri özellikle petrolden önceki dönemde Cidde, Yanbu, Mekke ve Medine gibi önemli ticaret merkezlerini bulundurması, bazı verimli tarım alanların burada bulunması bu bölge için oldukça kayda değerdir. (Büyükkara, 2016, s. 12-13). Hicaz'ın Yemen-Şam

karayolu ve Hint ve Güneydoğu Asya'dan gelen deniz ticaret yolunun üzerinde bulunması bu bölgeyi ekonomik olarak değerli hale getirmiştir (Bal, 2014, s. 103). Bu bölge aynı zamanda Hac ticaretinden dolayı turizm odaklı gelişmiş bir ekonomisi bulunmaktaydı. Dolayısıyla Hac ziyaretleri devletin başlıca gelir kaynağını oluşturmaktaydı (Koyun, 2006, s. 27-28). Petrolün olmadığı dönemlerde ticaret ve hac gelir kaynakları yönünden zengin olan bu şehirlerin fethedilmesi Abdülaziz bin Suud için gerekli kılmıştır. Bu süreç içerisinde Suud ailesi, Hac ve vergilerden yaklaşık 2,2 milyon Amerikan Doları gelir sağlamıştır. (Gökçe, 2016, s. 50). Bu ise krallığın ekonomik ilişkilerini değiştirmeye önemli bir sebep olmuştur.

Ticaret ve vergi gelirlerinin önemli olması krallığın bazı kurallarda ödün vermesi, kendi kurallarını esnetme ihtiyacı hissetmiştir. Ticari bölgelerle hâkimiyet altına alınıp, ilişkilerin arttırılması kendine yeten bir üretim biçiminden ticari amaçlarla hareket eden bir üretim biçimine dönüşmüştür. Fakat bu geçiş sermaye birikim sürecinde istenen koşulların gerçekleştirildiği ve uygun koşulların sağlandığı anlamına gelmemektedir. Çünkü bu dönemde hala ekonomik ve sosyal yapı olarak geleneksel kurallara bağlı, sermaye birikim ortamının sağlanmadığı ve kapitalist öncesi toplumlarda bulunan koşulları sağlamaktadır. Kapitalist toplumsal ilişkilerin devamını sağlayan işleyişlerden biri olan ve incelediğimizde petrol ihraç eden ülkelerde de görülen değişim değeri için değil, kullanım değeri için üretim yapan bir toplumun var olması kapitalist toplumsal ilişkilerin oluşmasını zorlaştırmaktadır.¹² Özellikle petrol bulunmadan önceki dönemlerde daha çok ön planda olan bu durum kapitalist ilişkilerin gelişmediğinin göstergelerinden biridir. Kapitalist toplumsal ilişkilerin devamını sağlayan ve kapitalist ilişkileri ön planda olan toplumlar sadece kendi ihtiyaçları için üretim gerçekleştirmezler, ulusal veya uluslararası piyasalara uygun değişim değeri elde etmek için üretimi gerçekleştirirler. Marx'ın ifade ettiği gibi kullanım değeri ve değişim değeri metanın "iki yanlı" görünümüdür. Bir ürünün

---

¹² Değişim değeri ve kullanım değeri metanın taşıdığı iki değerdir. Eğer meta değişim değeri için alınıp satılıyorsa kapitalist toplumsal ilişkilerin olduğundan bahsedilebilir. Sadece değişim değeri için alım satım gerçekleşiyorsa kapitalizm öncesi toplumsal yapıların hâkim olduğu söylenebilir. Zira kapitalist ilişkilerin geliştiği bir toplumda sermaye birikiminin bazı ön koşullarının olması gerekmektedir. Bunlar;

1)Kullanım değeri için değil değişim değeri için üretim yapan toplumsal yapının olma zorunluluğu
2)Ücret karşılığı çalışacak 'özgür' insanların toplumda var olması yani işgücünü satmaya niyetli bir kesimin oluşma zorunluluğu
3)Özel mülkiyet hakkının devlet tarafından tanımlanması ve yasalarla koruma altına alınmış olma zorunluluğudur (Cebeci, 2014, s.167-173).

meta olabilmesi için kullanım değerine sahip olması gerekir. Kullanım değeri, bir ürün olarak metanın, temel ihtiyaçları karşılayarak kullanılmasını sağlar. Değişim değeri ise bir ürünün başka bir ürünle değiştirilmesi durumunda ifade edilir. Ve değişim değeri kullanımdan ziyade belirli bir ekonomik ilişkiyi gerektirdiği üzere metalarla ilişki içinde bir anlama sahiptir (Giddens, 2014, s. 91-92). Kapitalist toplum ilişkileri gelişmeden önce üretim, toplumun sadece ihtiyaçları karşılamak amacıyla gerçekleştirildiği ifade edilir. Fakat bu süreçten sonra insanlar artık üretim yapmak, emek harcatmak ve daha çok emek içeren üretim yapmanın ortaya çıktığı görülmektedir. İhtiyaçları gidermek için emeğin harcanması insanlık var oldukça olabilecek bir durumdur fakat ortaya çıkan yeni toplumsal düzen biçimi ihtiyaçları giderme işlevini unutup sırf üretim yapmak için emek veya üretim sahibi olma durumu söz konusudur (Marx, 2012, s. 31). Bu süreçte Suudi Arabistan için de aynıdır. İhvan teşkilatının kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretim yapması, savaş ganimetlerinden bile faydalanmak istememesi, lüks ve gösteriş yaşama önem vermemesi kapitalist öncesi toplumlardaki üretim ilişkilerini sürdürdüklerini göstermektedir. Bu da bize ihvan teşkilatının değişim değeri için değil kullanım değeri için üretim yaptığını gösteren durumlardandır. Değişim değeri için değil de kullanım değeri için üretim yapılması kapitalist sistem için gerekli olan tarihsel koşulları henüz sağlayamadığını gösterir. Petrol öncesi kurumların bu yapısı küresel kapitalist düzenlemeleri engelleyecek düzeyde olduğu unsurlara olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda bu durum devlet, yeni oluşum sürecinde olması nedeniyle ekonomi olarak da doğal kaynaklarının henüz keşfedilmemiş olması, yatırımların, teknolojinin, eğitimin ve işçi seviyesindeki yetersizlikleriyle zayıf bir devlet konumunda olduğu görülmektedir (Gökçe, 2016, s. 50).

Belirli bölgeleri hâkimiyet altına aldıktan sonra krallık ekonomik gücün kaybolmaması için her türlü ülke içi ve ülke dışı huzursuzluklardan kaçınmıştır. Örneğin, krallığın ilk zamanlarında, tüccarlar ve krallık arasında ekonomik ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. O dönemde her ne kadar krallığın ekonomi dâhil tüm toplumsal hayat içersinde katı kuralları olsa da ticaret bölgelerini ele aldıktan sonra kurallarında taviz vermeye başlamıştır. Tüccarlara verilen geniş özgürlükler ve ayrıcalıklar karşılığında ise krallığa sağlanan para ve mal konusunda karşılıklı bir güven ortamı sağlanmaya çalışılmıştır (Gray, 2011, s. 12). İhvan Teşkilatı'nın tasfiye

edilme nedenlerinden biri de budur. İhvanın güçlü bir şekilde vehhabilik akımına bağlı olması, cihat anlayışı ve yabancılarla olan ekonomik ve sosyal ilişkilere karşı çıkmaları gibi düşünceleri krallığı rahatsız etmiştir. Bu süreçte İhvan ve vehhabilik akımı düşünceleri ekonomik ve sosyal ilişkilerde kısıtlayıcı bir şekilde kurumsallaştırmıştır. Böylece çevre bölgelerle olan ilişkilerin sorunlu hale gelmemesi İngiltere veya Amerika gibi güçlü ülkelerle uluslararası ilişkileri geliştirilmek isteyen krallık, sorunlar yaşanmaması için İhvanı arka plana almak istemiştir. Ve aynı zamanda ulusal birliği devam ettirmek için vehhabilik akımı kaynaklı düşünceleri bastırmak yerine bunu krallığın bir gücü olarak kullanmıştır. Suudi Arabistan yönetimini başından itibaren incelediğimizde, kendi içerisinde dinsel bakış açısı ve Vehhabi akımı sayesinde oluşturmuş, dış politikasında ise Batılı devletler özellikle İngiltere ve ABD ile petrol ve diğer stratejik alanlarda kurduğu ekonomi-politik çıkar birlikteliği sayesinde varlığını günümüze kadar devam ettirebilmiştir (Ataman-Kuşçu, 2012, s. 3). Bu bağlamda kendi içinde vehhabilik, krallık için önemli bir güç olarak görülmüştür. Çünkü vehhabilik, Suudilere göre dogmalardan temizlenmiş bir akımdır. Bu özellik, Suud ailesine sağlam politik bir meşrutiyet kazandırmaktadır. İktidara siyasi meşruluğu veren bunlardır. Kralın bu akımı destekleyip koruması halkın yanında kendisine ve özellikle krallığa saygınlığını arttırmaktadır (Gallarotti-AlFilali, 2012, s. 246). Böylece vehhabilik akımı bu toplumda birleştirici bir yapıya sahip olmuştur. Aynı ideoloji adı altında görüş birliğine sahip insanların bir araya gelerek kurulan krallığa destekleyici bir etki sağlamıştır. Çünkü politika ile ilgili olmayan ideolojiler, fikir birliğini güçlendirmesi için halkın vicdanının ötesine geçmede daha etkilidir (Gallarotti-AlFilali, 2012, s. 243). Genel olarak baktığımızda bu toplumlarda dinin bir diğer özelliği ise insanları toplumsal yaşam içerisinde belli bir çizgide olmasını sağlayarak kontrol mekanizmasını genişletmektedir. Bu kontrolü sağlayan şey Weber'in bahsettiği meşrulaştırma olarak söylenebilir. Toplumda dinin gücünden faydalanılarak krallık kurumunu kutsal bir çizgide iktidar ve siyasi kararları meşrulaştırıcı özelliğinden faydalanılmaktadır. Böylece iktidarda bulunan kişilere yapılan itaat dini vazife olarak kabul görüp itaat edilmeyen davranışlarda ise günah olarak yorumlanmasıyla meşrulaştırma işlevi gerçekleştirilmiş olmaktadır (Keskin, 2004, s. 15). Bu kurumlar Suudi Arabistan için de toplumsal yapının

vicdanını etkileme ve kontrol mekanizmasını genişletme konusunda oldukça etkili olmuştur.

Aynı zamanda bütün bunlar kapitalist öncesi geleneksel kurumlara bağlı bir toplum biçimini ifade eder. Bu süreçte geleneksel kurumlar petrol öncesi yapıların küresel kapitalist düzenlemeleri engelleyecek düzeyde unsurlara bağlı olduğunu da göstermektedir.

4.2. PETROLÜN BULUNMASI VE SUUDİ ARABİSTAN'IN ULUSLAR ARASI SERMAYE BİRİKİMİNE EKLEMLENMESİ

Kapitalist toplumların kapitalist olmayan toplumlar üzerinde oluşturduğu planları tarihe baktığımızda benzer olduğunu görürüz. Örneğin, İngilizlerin sömürülen zencilerin haklarını savunması ve zencilerin şeflerine destek vermesi yerli şefleri araç olarak kullanarak daha büyük ölçekli toprak sömürüsüne zemin hazırlamak istemesiydi. Çünkü oradaki değerli altın ve elmas madenlerinin varlığın ortaya çıkmasından önce tedbirlerini almaya çalışmıştır. Karşılaşılan direnişleri kırmak için 1879'a kadar 9 kanlı Kâfir savaşı verilmiştir. Bütün bunların sonucunda ise o bölgede 1867 ve 1870'lerde elmas madenleri 1882 ve 1885'te de altın madenleri bulunmuştur. (Lüxemburg, 1984, s. 103-104). Şuan Ortadoğu'da çıkan isyanlar kapitalist devletlerin çıkarları doğrultusundaki ayaklanmaları veya iktidarda olan hükümetleri desteklemeleri ile benzer bir durumu ortaya koymaktadır. Ortadoğu'yu hâkimiyet altına almak demek, küresel petrol vanasını da ele almış olmak demektir. Bu yüzden bu bölgelerdeki petrolü kontrol edecek olan, yakın bir gelecek için küresel ekonomiyi denetim altına almış olacaktır (Harvey, 2008, s. 17). İkinci Dünya Savaşından kısa bir süre önce yeni petrol bulunmaya başlamasıyla bu bölgedeki ihracat önemini gittikçe arttırmıştır. Ortadoğu'nun petrol kaynakları dünyanın en önemlileri arasına girmiştir. 1960'larda bu ülkeler dünya ham petrolün yüzde 25'ini üretiyorlardı. En çok üretim İran, Irak, Kuveyt ve Suudi Arabistan'da yapılıyordu. Aynı zamanda Körfez ülkeleri ve Mısır'da da üretim vardı ve aynı yıllarda Libya ve Cezayir'de büyük petrol yatakları bulunmuştur. Böylece Ortadoğu 1960'larda bölgedeki bilinen petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 60 ve 65'ini oluşturduğu gözlemlenmiştir (Hourani, 2012, s. 438). Bu yüzden Ortadoğu'yu

incelerken küresel kapitalizm bağlamında sadece Suudi Arabistan'ı değil yeri geldiğinde diğer ülkeleri ve Ortadoğu'nun farklı durumlarını dikkate almak analizleri sağlamlaştıracaktır.

ABD'den önce eski İngiliz İmparatorluğu'nun bir parçası kabul edilen Ortadoğu'nun kontrolü küresel sermaye için önemi büyüktü çünkü dünyanın çoğu kanıtlanmış petrol rezervleri burada yer almakta bu yüzden dünyanın ekonomik, askeri ve politik kontrolü için kesinlikle gerekliydi. Sonrasında Ortadoğu için önemli bir aktör olan ABD bu bölgede hâkimiyetini sağlamak istemiştir. Ayrıca Avrupa, Japonya, Çin, Doğu ve Güneydoğu Asya petrol bağımlılıkları körfez petrolüne dayanması, küresel ekonomi alanında ABD'nin karşısına rakip olarak çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla küresel petrol vanasının elinde tutmak isteyen ABD, küresel ekonomiyi önemli ölçüde etkilemekte ve rakiplerinin bağımlı olduğu ekonomik kaynağın fiyatını, koşullarını ve dağıtım gücünü elinde tutarak bu bölgede belirleyici bir rol oynamaktadır (Harvey, 2008, s. 22). Bu süreç içerisinde Ortadoğu üzerinde bugünkü hâkimiyetine gelene kadar bir dizi operasyonlar gerçekleştirmiştir. Örneğin bu operasyonlardan biri olan İran'da Musaddık hükümetin devrilmesiydi. 1950'lerde demokratik yolla başa gelmiş olan Musaddık hükümetinin yabancı sermayeli petrol şirketlerini kamulaştırdığı sırada 1953 yılında gizli ve açık müdahalesiyle devrildi. ABD'nin bu operasyonu gayet başarılı olduğu bir gerçektir. Ve sonraki 1940 -1967 yıllarda ABD şirketleri Ortadoğu petrol rezervlerini kontrollerini yüzde 10'dan yüzde 60'a çıkarmış olup, İngiliz kontrolü altındaki rezervler 1940'ta yüzde 72'den 1967'de yüzde 30'a düşmüştür (Monthly Review, 2002; Harvey, 2008, s. 17). Bu müdahaleler Irak, Libya olarak takip etmektedir. Irak ve Libya'ya olan müdahalelerde ise hedeflenen dönüşümlerin sağlanması için daha görülebilir savaşlardır (Sune, 2013, s. 117). Günümüzde halen Ortadoğu'da baş aktör olan Amerika petrol keşfinin yapıldığı alanlarda kontrol odaklı siyasetini devam ettirmektedir. Özellikle petrol bulunduktan sonra Ortadoğu'da yoğun bir paylaşım süreci başlamıştır. Ortadoğu'daki yoğunlaşan paylaşım mücadelesi bu süreçte Suudi Arabistan'ı da önemli bir konuma getirmiştir. Çünkü Suudi Arabistan, günümüze kadar özellikle petrolün bulunmasından itibaren önemli stratejik bir alanda yer almıştır. Petrol, Suudi Arabistan'ın en önemli gelir kaynağını oluştururken dış ilişkilerle olan bağlantısını petrol rezervlerine ulaşmak isteyen ülkeler

doğrultusunda geliştirmiştir. Özellikle ABD, Suudi Arabistan ile arasındaki ilişkiyi sürekli canlı tutmak istemiştir. Çünkü petrol rezervlerine ihtiyacı vardır bu ülke aynı zamanda ürettiği ürünler için pazar konumunda ve buna ek olarak Suudi Arabistan'ı savunma sanayisi yönünden tamamlamaktadır. Suudi Arabistan'ı kendisine bağımlı hale getirerek kendi başına hareket etmesini engellemiştir. Askeri ve siyasi yönden Arabistan'ı sürekli desteklemiştir. Dünya ülkelerini etkileyen petrol rezervlerine sahip olması önemli bir etkidir. Nitekim OPEC 'in kuruluşunda etkisi büyük olup petrolü ülkelere karşı kullanması gücünün ne kadar derin olduğunu göstermektedir (Efegil, 2013, s. 108-109). Bu da her iki tarafında çıkar ilişkilerinin doğrultusunda sermaye birikim sürecine göre hareket ettiğini göstermektedir. Örneğin Suudi Arabistan, kurulma aşamasında yabancılara karşı olan bakış açısı ile ticari ilişkilerden kaynaklı olarak günümüzdeki bakış açısı farklılaşmıştır. Farklı din ve mezhep görüşüne sahip topluluklarla ilişkilerinin geliştirilmemesi yönündeki görüşleri değişmiştir. Bu durumda ABD'nin dünyadaki bilinen petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 2'sini oluşturması ve dünyadaki yıllık üretimin ise yüzde 25'ini kullanması petrol üzerindeki gücü kontrol altına almak için itici bir güç oluşturmaktadır. Ortadoğu'nun tamamına baktığımızda ise dünyanın kanıtlanmış petrol rezervlerinin yüzde 65'ini bulundurmaktadır. Ve durum böyle iken dünyadaki en büyük ikinci kanıtlanmış petrol rezervlerini sınırları içinde barındıran 110 milyardan fazla varilden veya dünya arzının yüzde 12'sini oluşturan Suudi Arabistan'ı kontrol altına almak istemesinden şüphe yoktur (Monthly Review, 2002).

Sermayenin uluslararası bir nitelik kazanması kapitalist üretim ilişkilerinin derinleşmediği bu ülkelerde ABD'nin Suudi Arabistan'da hâkim konuma geldiği gibi kapitalistleri bu bölgede egemen konuma getirmektedir. ABD'nin Ortadoğu'daki hırslarını yöneten en önemli stratejik faktörlerden biri petrol olmasının yanında diğer bir faktör ise buradaki piyasa ilişkilerine müdahil olmak istemesidir. Çünkü petrole el koymanın yanı sıra petrolün çıkış süreciyle ilgili alanların metalaştırılması ve özel teşebbüslerin bu sürece dâhil olması ve bunun için gerekli finansal ve hukuk düzenlemelerin sağlanması müdahalelerdeki önemli hedeflerdendir (Sune, 2103, s. 112). Amerikan hegemonyası altında şekillenen küresel sermaye sisteminin işlemesi için bu devletlerin dönüşümünü sağlamak vazgeçilmezdir çünkü işleyiş için gerekli olan ilgili devletlerin finansal ve hukuksal düzenlemeleri yapması gerekmektedir. Bu

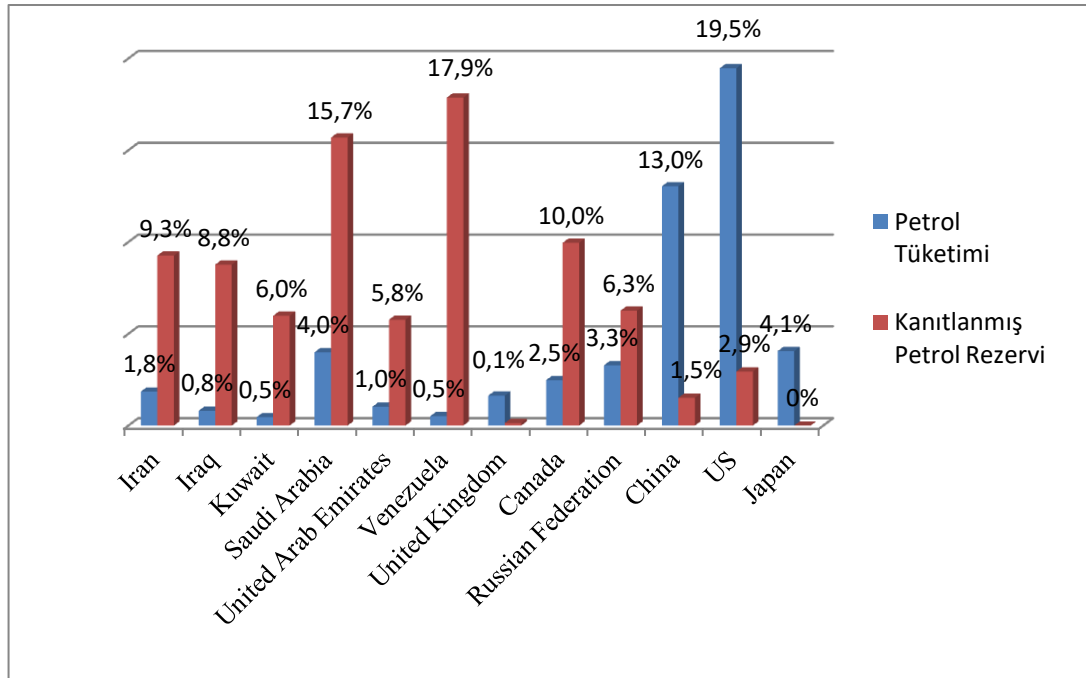
tür devletlerde kapitalizmin küresel koordinasyonu için gereken yapı ve anayasal düzenlemeler mevcut değildir. Bu yapıda olan devletlerde sermaye birikimin sürekliliği için yabancı sermayelere yerli sermayeler gibi davranılmasının önünde engeller bulunmaktadır. Genelde petrol gelirli olan ülkelerde yabancı sermayeler aile birliği olan hâkim kesimler, aşiretlerle işbirliği yapmak zorundadır ve ülkenin hukuksal yapısı buna göre şekillenmiştir. Örneğin uluslararası şirketlerin isimleri de buna göre şekillenmiştir. Suudi Arabistan'da Mercedes Juffali, Kuveyt'te General Motors Alganism ve Al- Kazmy Mercedes, Dubai'de Toyota Futtaim gibi şirketler oluşmuştur. Buna göre küresel sistemde sermayenin uluslararasılaşması için gerekli olan hukuksal ve kurumsal yapıların yeniden yapılandırılması gereklidir (Sune, 2013, s. 111). Böylece sermayenin uluslararasılaşmış bir biçimde birikim alanı haline gelmesi için çeşitli dönüşümler geçirmesi gerekli hale gelmektedir.

Petrolün ilk bulunma dönemine baktığımızda İran, Irak ve Bahreyn gibi Suudi Arabistan'a yakın ülkelerde petrol bulduktan sonra Arabistan'da da petrol olabileceği düşüncesiyle araştırmalar yapılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ise Ortadoğu'da hâkimiyeti bulunan İngilizler, İran Petrollerini geliştirirken aynı zamanda Bahreyn'de petrol bulmuşlardır. Amerika ise İngilizlerin İran ve Bahreyn petrolleriyle ilgilenmesi sırasında Suudi Arabistan'da petrol aramaya başlamış ve uzun süren araştırmalar sonucunda petrolü bulmuşlardır (Diriöz, 2012, s. 95-96). Bulduğu dönemlerde Bahreyn petrolü ham petrol üreten ilk körfez devleti olmuştur. Daha sonrasında bunu Suudi Arabistan takip etmiştir. 1938'de Bahreyn günlük 22.000 varil petrol üretirken Suudi Arabistan günlük 2,200 varil petrol üretmeye başlamıştır. Diğer körfez ülkeleri ise 1940 ve 1950'lerin ikinci yarısında bu sürece katılmıştır (Abdelkerim, 1999, s. 25). 1960'lara kadar petrol arama, bulunduğu çıkarma ve ihraç etme imtiyazları Batılı şirketlere verilmiştir. Bu şirketler endüstri üzerimde kendi aralarında fiili tekel kurmuş ve az sayıdaki büyük petrol şirketleri tarafından denetlenmiştir. Petrol çıkarma imtiyazı Suudi Arabistan'da Amerika şirketinin, Irak'ta Britanya ve Amerika şirketlerinin, Libya'da çok sayıda şirketin, Cezayir'de ise Fransız şirketinin elinde olmuştur. Böylece petrolün büyük bir kısmı Batılı ülkelere ihraç edilmiştir (Hourani, 2012, s. 438-439). Dolayısıyla petrol sanayisinin gelişmesi yabancı ülkelere verilen imtiyazlarla başlamış olmaktadır. Çünkü ilk zamanlarda bölgede bulunan petrol kaynaklarını

geliştirecek teknik veya idari beceriye sahip olunmadığı için sermayelere ve pazarlara ulaşım yabancı şirketlerle sağlamak zorunda kalmıştır. Bugünkü isimleriyle BP, Chevron, Exxon, Gulf, Mobil, Shell ve Texaco olan 7 kız kardeş şirketiyle anılan bu şirketler hükümetlerden çeşitli tavizler alarak bölgede faaliyet yürütmüşlerdir (Stevens, 2017, s. 486).

Bugün Ortadoğu ülkelerini incelediğimizde petrolün en fazla Ortadoğu'da üretilmesine rağmen, petrol tüketimine baktığımızda en az tüketim yapan bölge olması dikkat çekicidir (Harunoğulları, 2017, s. 128). Bu durumu ülke bazında değerlendirdiğimizde Suudi Arabistan'da da benzer olduğu görülmektedir. Dünyadaki en büyük 10 petrol üreticisi ve tüketicisi olan ülkelere baktığımızda 2016 verilerine göre Suudi Arabistan'ın petrol üretimindeki yaklaşık payı %12, tüketimdeki yaklaşık payı ise %3 oranındadır (EIA, 2016).

Şekil 1: Ünelere göre kanıtlanmış petrol rezervleri ve tüketim yüzdeleri

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy (2017)
<https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>

Petrolün bulunduğundan bu yana ekonomik ve sosyal yapıda ciddi değişimler yaşamış olan Ortadoğu ülkeleri sermaye birikim süreçleri içersine kısmen katılmasına rağmen sahibi olduğu rezervleri bile büyük ölçüde kullanım sağlayamamıştır. Fakat petrol olarak ihracat ilişkilerini geliştirdiği ülkeleri

incelediğimizde Cia World Factbook 2017 tahmini verilerine göre ilk üç sırada Amerika (%8.3), Japonya (%12.2) ve Çin (%11.7) ülkeleri bulunmaktadır (CIA, 2017). Böylece genelde Ortadoğu'nun, özelde ise Suudi Arabistan'ın önem arz ettiği bu durumlarını kavramak açısından geçmişten günümüze doğru petrolün bulunma ve geliştirilme süreçlerini incelemek kayda değer olacaktır. Petrolün bulunmasından sonra başlayan sermaye birikim süreçlerine eklenme şekli farklılaşmaya başlaması ekonomi, siyasi ve sosyal yapı ilişkilerini sermaye birikiminin tarihsel koşullarından yararlanarak açıklık getirilmesi konumuz açısından önemli bulunmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi Suudi Arabistan petrol geliriyle gelen zenginleşmeden kaynaklı uluslararası sermaye birikim sürecine iki farklı aşamada eklenme yaşamıştır. Bu noktada petrolden elde edilen zenginlikle sanayileşmiş ülkelerin ürettiği ürünler için pazar konumunda olmasıdır. Ve gerekli olan yatırımlar yapıldıktan sonra ise elde kalan zenginliğin Batılı devletlerin bankalarına yatırım olarak aktarılmaktadır. Bu durum Suudi Arabistan'ın önemli üretimlerini sağlayamadığının göstergelerinden biridir. Nitekim 2017 verilerine baktığımızda ithal ettiği ürünler makine, teçhizat, gıda maddeleri, kimyasallar, tekstil ve motorlu taşıtlar olarak görülmektedir. İhracat ürünleri ise petrol ve petrol ürünleridir (CIA, 2017). Dolayısıyla gelişmiş bir üretim yapıldığından bahsedemeyiz. Aynı şekilde bu durum işgücüne de yansımıştır. Tarım, endüstri ve hizmet sektörlerine baktığımızda işgücünün yüzde 71,9'u hizmet sektöründe yer almaktadır (CIA, 2017). Dolayısıyla ekonomi olarak tek bir sektör bağımlılığında kurtulmak için özellikle 1970'lerden sonra ekonomik çeşitlenme altyapısını oluşturmaya çalışmıştır. Bu süreç içerisinde küresel sermaye sistemine eklenmeye çalışan Suudi Arabistan çeşitli uluslararası kuruluşlara üyeliğini gerçekleştirmiştir. BM, Körfez İşbirliği Konseyi, Arap Ligi, İslam İşbirliği Teşkilatı, Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri (OAPEC), Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı (OPEC), Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA), Uluslararası Para Fonu (IMF), Arap Para Fonu (AMF) gibi birçok kuruluşa üye olmuştur.

4.2.1. Petrolden Sonra Değişen Sosyo-politik Yapı

Petrol sonrası değişimler genelde körfez ülkelerinde benzer değişimler ortaya çıkarmıştır. Çöl toplumundan modern şehir toplumuna dönen körfez ülkeleri kerpiç evler, göçebe hayat, binek olarak kullandıkları develer ve bunların yerini gökdelenler, lüks arabalar ve tüketim malları almıştır. Bunların yanı sıra resmi kurumlar oluşmaya ve devlet kurumlarını ordu, bürokrasi, modern eğitim sistemleri oluşturulmaya başlanmıştır (Murden, 2017, s. 450).

Suudi Arabistan Krallığını bir Arap ve İslam egemen devleti olarak tanımlamakta ve anayasasını Ku'an ve Sünnet olarak ifadelendirir (Saudi Embassy, 2019). Suudi Arabistan uzun süren bir kuruluş aşamasından sonra vehhabilik akımıyla kendi kuruluş amacını belirleyerek siyasal ve politik alan doğrultusunda Arabistan yarım adasında hâkimiyetini sağlamıştır. Coğrafi anlamdan ziyade Arap yarımadasında Suudi hanedanının hâkim olduğu bölgeyi tanımlayan siyasileşmiş bir adlandırmadır. Suudi Arabistan Krallığı, daha önce de belirttiğimiz gibi dini meşrutiyetini Vehhabi ulemanın sağladığı ve Suud ailesi tarafından yönetilen teokratik bir monarşi olarak nitelendirilmektedir (Öztürk, 2016, s. 208). Teokrasi kanadını Vahhabilik akımı oluştururken, monarşi kanadını ise Suud ailesi temsil etmektedir (Gökçe, 2016, s. 58). Bu özelliği ise insanları toplumsal yaşam içerisinde belli bir çizgide olmasını sağlayarak kontrol mekanizmasını genişletmektedir. Bu kontrolü sağlayan şey Weber'in ifade ettiği meşrulaştırma olarak söylenebilir. Toplumda dinin gücünden faydalanılarak krallık kurumunu kutsal bir çizgide iktidar ve siyasi kararları meşrulaştırıcı özelliğinden faydalanılmaktadır. Böylece iktidarda bulunan kişilere yapılan itaat dini vazife olarak kabul görüp itaat edilmeyen davranışlarda ise günah olarak yorumlanmasıyla meşrulaştırma işlevi gerçekleştirilmiş olmaktadır (Keskin, 2004, s. 15). Ayrıca petrol zenginliğiyle gelen ve bu zenginliğin belli bir oranı halka vergisiz olarak yansımaktadır. Bu ise halkın otorite sorgusunu azaltan bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu ülkelerde petrol sonrası değişimde geleneksel siyasi ve toplumsal uygulamalarla örgütlenme biçimi aile ve kabile bağlarıyla sektörle bütünleşmiştir. Yabancı iş ortaklarıyla sıkı bağlar kurulmasıyla birlikte toplumsal değişimi getirmiştir (Murden, 2017, s.450).

Kuruluşundan bu yana ülkeyi başta Abdülaziz (1932-1953) olmak üzere ve oğulları (Suud 1953-1964, Faysal 1964-1975, Khalid 1975-1982, Fahd 1982-2005, Abdullah 2005-2015, Salman 2015-) yönetmiştir. Kral Abdülaziz eyaletlerin yönetimini doğu ve batı olarak ayırarak, doğu eyaletini kendisi, batı eyaletini ise oğlu Faysal'a bırakmıştır. Batı eyaletini (Hicaz) yönetmek için iki konsey oluşturmuştur. Birincisi günümüzde hala bulunan Danışma konseyi olan Majlis Al-Shura'dır. İkincisi ise 1953 yılında resmi kurumların oluşmaya başlamasıyla Bakanlar Kuruluna dönüşen Vekil Konseyi olan Majlis Al-Wukala'dır. Vekil konseyi 1931 yılında çıkarılan kararla yetkisini kraldan almaktaydı Bu departmanın devamı niteliğinde olan Bakanlar Kurulunun ise bundan farkı, birincisinin otoritesinin Hicazla sınırlıyken ikincisinin, bütün krallık için merkezi bir yönetim haline gelmesidir. 1940'lardan sonra ise bu yetkinin önüne merkezi hükümet geçmeye başlamıştır. Bu merkezileşme sonucunda ise daha fazla bakanlık kurulması gerekmiştir. 1930 ve 1932'de Dışişleri ve Maliye Bakanlığı kurulmuştur. 1944'te Savunma Bakanlığı, 1951'de sadece Hicaz'dan sorumlu olan İçişleri Bakanlığı tüm ülkeye yayılmaya başladı. Daha sonra İletişim, Eğitim, Tarım, Ticaret ve Sağlık Bakanlıkları kurulmuştur (Keskin, 2004, s. 24-25). 1949 ve 1960 yılları arasında üniversiteler kurulmaya başlamıştır ancak 1975 yılında yükseköğretim bakanlığı kurulmuştur. Kızlar için eğitim ise 1962 yıllarında özel olarak inşa edilen bazı kampüslerde başlamıştır.

Kral, devlet ve hükümet başkanı görevini yürütür aynı zamanda bir kısmını aile üyelerinden atadığı Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder. Suudi Arabistan'da siyasi parti bulunmamasıyla birlikte Kral, veliaht prensi seçme yetkisine sahip olduğundan genel seçim yapılmamaktadır (Öztürk, 2016, s. 208). 2014 yılında The Economist'in hazırladığı Demokrasi Endeksine göre Suudi Arabistan 167 ülke arasından 161. Sırada yer almıştır (Şahin ve Doğan, 2016, s. 41). Geleneksel işbirliğinin yürütüldüğü diğer bir deyişle kapitalist toplum ilişkileri oluşmadığı için siyasi parti veya toplumsal sınıf gibi kavramlar oluşmamıştır. Demokratik reform çağrıları arasında, Kral Fahd, esasen ülkenin ilk yazılı anayasası olan "Devletin Temel Yasasını" tanıtmıştır. Yasalar, Suudi Arabistan'ın Suud Meclisi başkanlığındaki bir monarşinin hüküm sürdüğü egemen bir Arap İslam devleti olduğunu belirtmektedir. Suud hükümetin kontrolü hâlâ sıkı, ancak yeni yasalar reformculara bazı tavizler

vermektedir. Örneğin, kral tarafından atanan 60 üyeden oluşan bir Danışma Konseyi, devletle ilgili konularda önerilerde bulunmak ve yasaları yorumlamak için oluşturulmuştur (Frontline, 2005). Fakat “Yönetimin Temel Yasası-Madde-5”e göre kraliyet Abdülaziz İbn Suud’un soyundan devam edeceği belirtilmiştir. Modern Suudi Arabistan her ne kadar ulus devlet görünümünde olsa da ulusal kimlik etnik temele değil Vahhabilik ve Suud ailesinin hâkimiyetine göre şekillendirilmiştir (Gökçe, 2016, s. 54). Böylece Kral, hem devletin hem de hükümetin başıdır ancak mutlak bir hükümdar değildir. Çünkü Kral, kararlarını oluştururken, ailenin diğer üyeleri ile uzlaşmak zorundadır. Ancak bu sayede hareket kabiliyeti edinebilmektedir. Diğer bir ifadeyle, Kral, kendi hükümetinin politikalarını meşrulaştırabilmek için karar alma sürecinde yer alan tüm aktörlerin (ailenin diğer üyelerinin) istişare yoluyla onayını almalı ve uzlaştırıcı bir tavır sergilemelidir (Efegil, 2003, s. 109). Bu durumda ülkenin yönetici sınıfı ise petrolün de yöneticisidir. Petrol ülke vatandaşlarından ziyade yönetici sınıfa ait olduğu görülmektedir (Gökçe, 2016, s.62). Dolayısıyla devlet kurumlarını Suud ailesi ilişkileri tarafından yönlendirilmektedir. Örneğin Dış İlişkileri Bakanlığı yıllarca Kral Faysal’ın elinde olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü Kral Faysal önce dışişleri bakanlığı yapmış daha sonrasında ise 1964 ve 1975 yılları arasında kral olarak tahta oturduğunda bu bakanlığın kendi idaresinde bütün diplomatik ilişkileri ve dış ilişkilerini yürütmüştür (Omar, 2018, s. 212). Bu bağlamda, petrol zenginliklerinden önce Suudi ailesi, sonra onun çevresindeki hem bürokrasi elitleri hem de ticari veya ekonomik elitler yararlanmaktadır. Bunun sonucunda ise gelir dağılımındaki adaletsizlikler meydana gelmektedir. Suudi Arabistan bu durumu petrol zengini ülkelerde çıkan isyanlar veya İran Devrimi gibi yaşanan olaylardan kaynaklı olarak petrol gelirleri bir kraliyet ihsanı olarak dağıtılırken, vatandaşlar için ücretsiz eğitim ve sağlık hizmetleri, barınma desteği gibi halkın refahını artırıcı bir takım uygulamalarla önlem almaya çalışmaktadır (Şahin ve Doğan, 2016, s. 30).

Tarihsel sürece baktığımızda Suudi Arabistan siyasal ve politik alanda hâkimiyetini arttırdıktan sonra ekonomi olarak da kendini geliştirmek istemiştir. 1938 yılında ARAMCO (Arap-Amerikan Petrol Şirketi) tarafından petrolün ticareti yapılmaya başlanmasıyla toplumsal yapıda ciddi değişimler yaşanmıştır. Bu süreden sonra Suudi Arabistan için değişiklikler daha da yoğunlaşmıştır. Ülkenin toplumsal,

ekonomik ve siyasi ilişki durumlarını değiştiren bu buluş petrol ihraç edilmesiyle ileriye taşınmıştır. Ticarete dayalı bir toplumdaki petrol zengini bir ülke haline gelerek milli gelirlerin oldukça arttığı bir topluma dönüşmüştür. Petrol bulunmasından sonra gelirlerine baktığımızda 1946'da 10,4 milyon ABD doları, 1960'ta 333,7 milyon ABD doları, 1970'te 1,214 milyar ABD doları, 1980'de 102,2 milyar ABD doları ve 2008'de ise 262 milyar ABD doları olarak oldukça yükselen bir gelir ortaya çıkmıştır (Ataman ve Uçgan, 2010, s. 512). Gelir düzeyinin bu şekilde farklılaşması toplumsal yapının burada da değişmesine neden olmuştur.

Suudi Arabistan'da petrolün bulunmasından itibaren hem ekonomik hem de toplumsal yapısında sermaye birikim sürecine eklenme şekli dönüşmüştür. Çünkü sermaye birikimin tarihsel sürecine bağlı olarak toplumsal üretim koşullarının değişmesi, ekonomik ve sosyal ilişkileri de farklılaştırmıştır. Ekonomik olarak değişim yaşayan Suudi Arabistan, bu durumun tüm toplumsal yapıda etkisini göstermiştir. Bu süreçte artan sermaye birikimi artık yeni kurumların varlığına ihtiyaç duymakla beraber ve geleneksel kurumlar petrolün bulunmasıyla etkisini azaltmaya başlamıştır. Bu durum sadece ekonomik anlamda değil sosyal yapıda da kurumların değişimine etkide bulunmuştur. Dini eğitimin yerini modern okulların yer alması, eskiden sıkı sıkı bağlı olunan Kur'an hükümlerine bağlılığın azalması, düzenli bir askeri kuvvetlerin oluşması Suudi Arabistan'ın kapitalist geçiş döneminin oluşmakta olan ilişki ve kurumlarıdır. Weber kapitalist ruh olarak bahsettiği düşüncenin önündeki engellerden birinin geleneksel davranışlar olduğunu vurgular (Weber, 1999, s. 50). Kendine yetecek kadar üretimin yapılıp ve fazlasını kazanmak istemediği bir toplumun kapitalist kazanma hırısı ve düşünce sistemine uygun olmayan bir durumdur. Dolayısıyla burada din, insanları bu dünyanın işlerinden uzaklaştıran bir araçtır (Weber, 1999, s. 50). Bütün dinlerde genelde bu görüş aynıdır. Dünya zevklerinden yoksun bir hayat biçiminin benimsenmesi kapitalist düşünce sistemine uygun olan bir görüş değildir. Kapitalist olgunun bu duruma eklenilebilmesi için bu görüşün zayıflatılması gerekir. Petrol bulunmadan önce insanların Kur'an hükümlerine göre hareket etmelerini sağlamak ve Kur'an'a göre yaşam biçimi oluşturmak için Ahlak komiteleri bulunurdu. Düzeni bu komitelerle sağlamaya çalışırlardı ve bu komitelerin etkisi fazlaydı. Toplumda bulunan kurallar net ve açıktı buna karşı gelenlerin ve uyum sağlamayanların cezası kesinlikle

verilirdi. Lüks önemli bir unsur değildi ipekli kumaşlar kullanılmaz ya da altınlar takılmaz ve kullanılması hoş görülmezdi. Sigara içmek yasak ve cezası vardı. Özellikle vehhabilerin en hassas oldukları camiye ve cemaatlere düzenli gelmeyenler kurulan dini komiteler tarafından cezalandırılırdı (Armstrong, 2007, s. 244-245). Ayrıca petrolden sonra vehhabi inancını yayma zoraki veya şiddet uygulamalarından ziyade yapılan yatırımlarla sağlanmaya çalışılmıştır. Kendi görüşlerini yayarak, bu doğrultuda yakın bir ideoloji oluşturmak için ihtiyacı olan ülkelere yardımlar düzenlemiştir. Nijerya, Mali, Sudan, Somali gibi ülkelere yardım ve eğitim üzerinden ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Örneğin, Yemen’de demmac köyünde Vehhabi akımı eğitimi verilmektedir. Aynı zamanda Uganda’da okul hastane, cami gibi kuruluşlar oluşturarak ülkenin alt yapısında ilişkilerini geliştirmekte ve Vehhabi inancını bu gibi yerlerde etkililiğini arttırmak istemektedir (Kocaoğlu, 2017, s. 345-346). Bu durumda bağlı olduğu siyasi ideolojinin temelini Vehhabiliğin oluşturması iç ve dış politikalarda bu yönde hareket etmesini gerektirmiştir. Buna bir diğer örnek ise Sovyetler Birliğini çökmesi ile Kafkaslar ve Orta Asya’da Bölgede meydana gelen ideolojik boşluk Vehhabilik ile doldurulmaya çalışmış olmasıdır. Arabistan ve Kuveyt kendi akımları doğrultusunda öğrenciler alarak eğitim vermeye çalışmışlardır. Ve bu öğrenciler kendi ülkelerine döndüklerinde buralarda Vehhabiliği yaymaya başlamışlardır. Sovyetlerin çökmesi bölgedeki ülkelerin ekonomisini bozmasıyla, vehhabilik bu ülkedeki gençlerin arasında taban bulmuştur. Örneğin Çeçen halkında da bu yayılma gerçekleşmiştir ve 2. Çeçen Savaşında Suudi Arabistan yardımıyla bulunarak etkinliğini arttırmıştır. Mali fonlar, TV yayınları veya sivil toplum örgütleriyle bu bölgelerde etkinliğini arttırmaya çalışmıştır (Kocaoğlu, 2017, s. 347). Böylece dini ve siyasi kimliğini bir arada kullanarak iç ve dış politikada bu yönde hareket etmiştir.

Petrolden sonraki dönemde oluşan refah artışındaki gelişmeler toplum alışkanlıklarını değiştirmeye başladı. Çünkü ekonomide üretim şeklinin değişmesi toplumsal yapıyı da değiştirmektedir. Toplumun giyim kuşamından itibaren yeme içme gibi beslenme alışkanlıklarından eğlence anlayışlarına kadar her şey değişmeye başladı. Gelirin artmasıyla beraber tüketim alışkanlıklarındaki harcamalar ve israf giderek arttı. İthalat 1974 yılında 3 milyar dolar iken 1978’de 17 milyara kadar çıkmıştır. Bütün dini kurallara rağmen lüks ve batıya özentilik yayılmaya başladı

(Büyükkara, 2016, s. 171). Bu alışkanlıkların veya geleneklerin değişmesi geleneksel kurumlardaki davranış biçimlerinin farklılaşması, insanların zevklerindeki bir değişme değildir. Tarihsel süreçte kademeli olarak silinip ve zamanla yerini başka bir biçimlenişe bırakmasının göstergesidir. Geleneksel kurumlar zamanla etkisini kaybedip yerini başka bir kuruma bırakmaktadır (North, 1999, s. 113). Bu değişimin nedeni ise kapitalist toplumsal ilişkilerine uymayan kurumların varlığıdır. Daha önce değindiğimiz İhvan Teşkilatı veya Vehhabi akımın katı görüşleri gibi bu sürece engel teşkil eden yapılarının var olması nedeniyle değiştirilmek istenen ve değişimin sağlanması için oluşturulan kurumları ifade eder.

Sonuç olarak bütün bu yeni gelişmeler belirli bir zaman sürecinde giderek artmaya başlamıştır. Büyüme ve gelir artışıyla değişimler desteklenmiştir. Ülkenin yolları şehirleri ve çarşıları yeni bir görünüme kavuşmaya başladı. Modern okullara dönüş yapılarak üniversiteler açılıp ve çağdaş eğitim ve öğretim kurumları oluşturulmuştur. Modern eğitime bile karşı olunan bu bölgelerde yurtdışı eğitimleri hız kazanarak yeni kültürlerle etkileşime geçmesi farklı görüşleri oluşturmaya başlamıştır. Din kurumunun kuralları önemli bir yere sahip olması değişmesini engelleyememiştir ve katı görüşler daha yumuşak bir hal almaya başlamıştır (Büyükkara, 2016, s. 158). Bütün bunlar aslında toplumun sermaye birikiminin dönüşümüne nasıl evirildiğinin görüntüsüdür. Çünkü bu değişikliklerin yaşanması ihtiyaç duyulan toplumsal yapının oluşturulmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Aramco gibi yabancı ortaklı petrol şirketleri kurulduktan sonra kalifiye işçiye ihtiyaç duyulmuştur. Halk bu zamana kadar sadece dini eğitimler aldığı için bu gibi şirketlerin emek ihtiyacını karşılayacak bir potansiyele sahip değildir. Bu dönemde çalışanların çoğu yabancı işgücünden oluşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda devletin eğitim sisteminde yeniliğe gitmesi sermaye birikimi açısından zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla yabancı işgücü durumunu azaltmak için üniversitelerin kurulması eğitimin bu yönde ilerlemesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca çoğunluğun yabancı işgücü olan bu ülkede farklı yaşam tarzları ve kültürler birbirlerini etkilemeye başlaması insanlar arasındaki bu etkileşim yazılı olan ve olmayan kurumların değişip evrimleşmesini gerekli hale getirmiştir.

4.3.DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARININ SUUDİ ARABİSTAN SERMAYE BİRİKİMİNE ETKİLERİ

4.3.1. Aramco (Arap-Amerikan Petrol Şirketi) ve Emek sürecine etkileri

İbn Suud, Bahreyn gibi yakın ülkelerde petrolün bulunmasıyla ve ekonominin zor durumda olması itibariyle Amerikalıların petrol aramalarına izin vermiştir. Ve Suudi Arabistan Ve Standard Oil Company of California (SOCAL) şirketi arasında petrol bulunması için imtiyaz sözleşmesi imzalandı. SOCAL şirketine bağlı anlaşmayı yönetmek için California Arabian Standard Oil Company (CASOC) adlı bir yan şirket kuruldu. 1938 yılında bulunan petrol ile Dahrán'da ticari petrol üretiminin başlaması sağlandı (Saudi Aramco, 2019). Ticari olarak petrol üretimine başlamasıyla bu şirketin adı daha sonra Arabian- American Oil Company (ARAMCO) olarak değiştirilmiştir (Koyun, 2006, s. 31).

Arabistan'da petrol bulunması sermaye birikim süreci için önemlidir. Kısa sürede en çok petrol üreten ülkeler arasına girmiştir. Dolayısıyla petrolün bulunması ülkenin gelirini ciddi oranda arttırmıştır. 1937 yılında 24 milyon doları geliri varken 1960 yılında 397 milyon doları bulmuştur. Bu gelir artışı kalkınma politikalarına da yansımıştır. Örneğin İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1975-1980 yılları arasında ise hedef gösterilen rakam 30 milyar dolar şeklinde ifade edilmiştir (Büyükkara, 2016, s. 157).

Yaşanan refah artışı ülke çizgisinde farklı bir yönde ilerlemesine neden olmuştur. Bu durum emek piyasasına da yansımıştır. Çünkü piyasaların yaygınlaşmasıyla emeğin metalaşması kadar önemli olan diğer bir unsur ihtiyaç maddelerine ulaşma koşullarının değişmesidir. Dolayısıyla üretime bakmak kadar tüketime de bakmak önemlidir. Üretime bakıldığında görülen şey, sadece topraktan kopup fabrikaya girmiş köylüler ya da bağımsız ilişkilerini kaybedip işçileşmiş olanlar değildir. Oluşmakta olan işçi sınıfı, son derece heterojen olan, farklı üretim ilişkileri içinde hayatını kazanmaya çalışanlardır (Buğra, 2011, s. 203). Örneğin, petrol gelirine bağlı olan ülkeler petrolün ihraç edilmesinden dolayı elde edilen döviz gelirinin yüksek olması ve buna bağlı olarak döviz gelirlerinden ülkenin ihtiyacı olan metaların ithal edilmesi ve bu metaların yurtiçinde üretecek sektörlerin gelişmemesi sebebiyle işçileşmenin düşük kalmasına neden olmaktadır (Cebeci, 2017a, s. 2384).

Bu yüzden toplumsal değişim ve dönüşümlerin de bu yönde incelenmesi gereklidir. Kapitalist üretime baktığımızda iş arayan ücretli işçiler şirketler için birikim sürecinde önemlidir ve bu yüzden işçiler hazır ve donanımlı olması gereklidir. Özellikle verimlilik kazançları büyüme yükseldikçe yedek işgücünü sürekli olarak yeniden oluşturarak dışarıdan göç alarak ücretli işçi kıtlığını ortadan kaldırmayı sağlarlar (Barsoc, 1997, s. 41). Suudi Arabistan bu durumda sermaye birikim süreci ilişkilerinin tam derinleşmediği ve kapitalist ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığı bir ülke konumundadır. Dolayısıyla kapitalizmin gereklerini yerine getirecek ne üretimi ne de oluşmuş bir işgücü bulunmaktadır. Bütün bunlar kapitalizmin sürekli devam eden ve genişleyen yapısıyla toplumunda buna göre değişip dönüşmesini gerektirmektedir. Örneğin kadınların işgücüne katılması çeşitli sonuçlar doğurması gibi. İşçilerin farklı görevlere ilişkin esnekliği ve buna uygulanabilirliği hayati bir gereklilik haline gelir. Bütün bunlar ise kurumsal değişiklikleri gündeme getirir (Harvey, 2014, s. 135). Bu durum bir yandan devlet ve piyasa ilişkisinin uyumlu hale gelmesinin bir gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çıkarılan kanunlar, tüzükler ve yasalar o durum için gerekli ihtiyacı karşılayacak ve geç kalmadan zaman-uyum sürecinin oluşturulmasını gerektirmektedir. Sermaye birikim sürecinde ifade edilen para sermaye ne kadar hızlı bir şekilde kar olarak dönüştürülürse bu döngü içerisinde birikim o kadar artar. Dolayısıyla sermayedarlar bu hızın daima en üst seviyede tutmak isterler bir yandan da oluşan birikimle yeni veya var olanı geliştirmek için yatırımlar yaparlar. Örneğin, yeni birikim alanına artı değeri yönlendirdiğinde üretim araçlarına ve işgücüne ihtiyaç duyacaktır. Üretim sürecine uygun olan nitelikli işgücünü hem piyasada buluyor olması gerekir hem de bu süreçte maliyetleri arttırmadan, birikim yapması için gerekli makine ve teçhizat gibi üretim araçlarını, elde edeceği işgücü ile uyumlaştırması gerekecektir. Bunun için ise eş zamanlı olarak yeni koordinasyona ve düzenlemeye ihtiyaç duyacaktır (Cebeci, 2013, s. 180).

Suudi Arabistan'da da bu zamana kadar gelinen noktada toplumsal yapının, eğitimin ve sanayileşmenin eksikliğinden kaynaklanan bir yetersizlik bulunmaktadır. Petrol bulunduktan kısa bir süre sonra nitelikli işgücü bulunmadığından yabancı işgücü alımı artmaya başlamıştır. Bu durum ise emeğin büyük oranını yabancı işgücünden oluşmasına yol açmıştır. Örneğin, ülke genelinde bugün bile yapılan araştırmalarda 9 milyon işçisiyle en çok yabancı işçi çalıştıran ülke konumunda olup

devletin kendi halkından nitelikli işgücü yetiştirebilmesi için adımlar atmaya ve eğitimde yeniliğe gitmeye başlamıştır. 1950 yıllarına kadar üniversitesi bile olmayan Suudi Arabistan, İlk Üniversitesini 1957 yılında Riyad'da kurmuştur (Büyükkara, 2016, s. 15). Bu durum işgücü açığını kapatmak için yurtdışından gelen işgücüne ihtiyacı arttırmıştır. Bu yönde daha iyi gelir elde etmek için Suudi Arabistan'a giden önemli bir işgücü vardır. Kimi zaman göç olarak da adlandırılan bu durum ülkeler için ucuz işgücünü temsil etmesi açısından küresel tekellerde azami kârın oluşmasında önemli bir kaynaktır. Küresel sermaye için stratejik olarak vazgeçilmez bir durumdur. Bu nedenle göçmenlere zorunlu olarak ihtiyaç duymaktadır. Tarihsel süreçte küresel işgücü göçünün süreksiz bir biçimde devam etmesi özellikle 1980'lerden itibaren küreselleşmeyle birlikte ciddi artış göstermiştir. Bu ise ulusların etnik ve kültürel yapısında toplumsal değişim yaratmıştır. Bu ABD'de de aynı etkiyi göstermiştir. Küreselleşmenin birinci evresinin ürünü olarak, farklı kıtalardan gelen göçmenlerin uluslaşma sürecini tamamlayarak, devletleşmesinin örneğidir (Peköz, 2012, s. 9-10). Küreselleşmenin etkilerinde de görüldüğü gibi teknolojik gelişmeler artık sermayenin bütün dünyada istediği yerde üretim yapabilmesine imkân sağlamaktadır. Önceki dönemlerin kapitalizmi bütün dünyayı tek bir mantık etrafında bütünleştiren hâkim mekanizma ticaret ve borçlanmaydı; şimdi ise aynı mantık işgücünü de kapsadığından mekanizma artık üretimin kendisi olmaktadır (Keyder, 2004, s. 52).

Kapitalist öncesi dönemde ise bir iş alanında sermayenin kullanılması ve ekonomik ilişkilerde belirli kapitalist emek örgütünün oluşmadığı durumunun ortaya çıkması kapitalist burjuva ekonomisi ilişkilerine uyumunun en katı engellerden biridir (Weber, 1999, s. 50). Suudi Arabistan'da kapitalist emek örgütünün oluşmadığı bir durum bulunmaktadır. Dolayısıyla petrolden sonra her yönden gelişimi eksik olan Suudi Arabistan'da Aramco gibi bir şirketi yönetebilecek bir potansiyele sahip değildi. Suudi Arabistan işgücü konusunda Aramco şirketinde çalışacak yeterli düzeyde kalifiye işçi bulunmadığı için yabancı işgücü temin etmek zorunda kalmıştır. Aramco şirketi ülkenin gelişim ve değişim aşamasında önemli rol oynamıştır. Artık kurumsallaşmış olan Vehhabi görüşlerinden ekonomik çıkarlar olduğunda taviz vermeye başlayan Suudi Arabistan, Amerika ile ortak kurulan petrol şirketine nitelikli işgücü gerektiği için bu işgücü de Vehhabi kesiminde olmadığı için

nitelikli veya yarı nitelikli işgücü istihdamını kendi görüşünden olmayan ve genellikle Şii ve diğer mezheplerden olan kesimlerden oluşturmuştur (Karadere, 2015, s. 13). Farklı mezheplerin yanında diğer yabancı ülkelerden gelen insanlar da çalışma imkânı bulmuştur. Bu durumu incelediğimizde işgücünün çoğunluğu yabancı emeğe dayalı olduğunu görmekteyiz. 1962'de 60.000 olan yabancı işçi istihdam sayısı ilerleyen zamanlarda artarak 1966'da 240.000'ne, 1975'te ise 723.000'e yükseldi. 1975 yılında ülke nüfusunun yüzde 43'ünü Mısır, Umman, Pakistan ve Yemen'den gelen yabancı istihdam tarafından sağlanıyordu. (Büyükkara, 2016, s. 168).

Bu durumda Suudi Arabistan'da işgücü iki yönlü ele alınabilmektedir. Birincisi, Suudi Arabistan'ın işgücünün büyük bir oranını yurtdışından gelen göçmenler oluşturmaktadır. İkinci olarak ise kendi vatandaşları kamu sektöründe yer almakta ve özel sektörde çok fazla istihdam edilmemektedir (Pomeps Studies, 2019, s. 25-26). İlk başlarda nitelikli işgücü bulunmadığından yabancı işçilerin temin edilmesi ve sonrasında ise yabancı işgücünün haklarının sınırlı oluşu bu alımları cazip hale getirmiştir. Bu durum aslında bütün Körfez ülkeleri için cazip hale gelmiştir. Çalışan işçiler o ülkenin vatandaşı olmadıkları için çoğu haklardan mahrum kalmaktadır ve vatandaşlık haklarının çoğundan yararlanamamaktadır. Fakat ülkenin vatandaşları önemli pozisyonlarda yer alıp özellikle kamu kurumlarında üst düzey olarak yükselbilmektedir (Hanieh, 2015a, s. 119-120). Böylece petrolün ülkeye kattığı zenginlikler devlet alanında çalışan işçilerin artmasını sağlamıştır. Özellikle kamu alanında çalışmak ayrıcalık haline gelmiştir çünkü genelde devletin vatandaşı olmayanlar kamu sektörü içinde yer alamamaktadır. Dolayısıyla özel sektörde çalışan işçilerin büyük kısmı devletin vatandaşı olmayan kişilerden oluşmaktadır. Bu da beraberinde işçilerin sömürü oranını arttıran bir duruma sebebiyet vermektedir (Hanieh, 2015a, s. 131). Başka ülkeden, dinden veya mezhepten bulunan toplum sal yapısı içindeki işçiler ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmektedir. Toplum içinde bu işçilerin neredeyse hiçbir hakları yoktur. Dolayısıyla petrol gelirlerinden veya devlet aygıtlarından yararlanmak isteyen kişiler politik ve ekonomik elit hanedanlık ile daha yakın ilişkiler kurması gerekmektedir. Buradaki amaç, ekonomik ve siyasal rejime sadakatlerini belirtip, geniş elit ağları oluşturmaktır. Bu ise farklı güçler ve gruplar

arasında ilişkilerin artmasını sağlamaktadır (Gökçe, 2016, s. 55). Dolayısıyla petrolden elde edilen rantı elinde bulunduran, toplumda ekonomik elitlerin otorite ve statüye sahip olmaları refahın halka yayılmasını sağlayarak geleneksel otoriteye olan sadakati devam ettirmektedir. Bu ilişki ise sermaye birikimine ait dönüşümde geleneksel otoriteye bağlılık gibi durumlardan dolayı engeller oluşturmakta ve bağımsız olarak ortaya çıkması beklenen burjuvaziye bastırmakla beraber işçi hareketleri de engellenmiş olmaktadır (Gökçe, 2016, s. 56-57). Bu durumda ise işçi sınıfından gelecek tehditler garanti altına alınmış oluyordu. Haklarının kısıtlı olması ve örgütlenmiş bir işgücünün olmaması itibariyle işini kaybetme korkusu dönemin yanlışlarına veya doğrularına söz söyleme hakları bulunmuyordu. Hanieh bu sorunu ancak Körfez ülkelerinde çalışan işçilerin ayırım yapılmaksızın vatandaş olan veya olmayan bütün işçiler aynı haklara sahip olduğunda çözüleceğini vurgulamıştır (Hanieh, 2015b, s. 229). Fakat vatandaş olanlar ve olmayanlar arasındaki ayırım devletin üzerindeki sorumluluğu azaltacağından ve meydana gelebilecek herhangi bir olayda savunma mekanizmasını sağlamlaştırdığı için eşitlik konusu günümüze kadar sorun haline gelmiştir. Bu yönde hem saltanatını ve üst bürokrasiyi hem de kendisine göre işçilerin sorunsuz ve eşitsiz çalışmasını elde etmişlerdir. Bu durum sadece petrolün bulunmasından sonra değil ilerleyen dönemlerde işçiler arasındaki bu fark giderek daha da artmıştır. Örneğin Suudi olan ve olmayan işçiler arasındaki fark sektörlere bile yansımıştır. Haberleşme ve taşımacılık sektörlerinde ülkenin vatandaşı olanların ücretleri vatandaş olmayan işçilerin ücretlerinin dört katı olmakla beraber imalat sektörlerinde bu fark üç katı durumundadır (Hanieh, 2015b, s. 235).

İlerleyen yıllarda bütün bu eşitsizlikler ve o dönemde Mısır ve Suriye gibi ülkelerde gelişen farklı düşüncelerin etkisiyle de greve giden işçiler haklarını savunma yoluna gitmişlerdir. Yabancı işçi sömürüleri ülkenin vatandaşı olan ve olmayan arasında kurulan ayırım açısından incelenmesi gereken önemli bir konu haline gelmiştir. Ayrıca Aramco şirketinin kurulmasından sonra sadece Körfez ülkelerinden değil Amerika gibi çalışma koşulları daha iyi olan ülkelere de işçilerin gelmesiyle yaşanan eşitsizliklerin farkına varılmasına neden olmuştur. Bu durumlardan etkilenen Suudiler ilk olarak 1953 yılında iyi çalışma ve yaşam koşulları aynı zamanda ücretlerinde artışı istemeleri sebebiyle greve gitmişlerdir. İkinci grev ise ABD'nin Dahrhan Havva Üssü'nü tekrar kiralamasıyla 1956 yılında

işçiler greve gitmiştir (Ataman ve Kuşçu, 2012, s. 9). Bu dönemde ABD ile askeri yardımlar konusunda anlaşma yaparak eğitim ve yardımlar karşılığında ABD'nin Dahran Hava Üssü'ne kullanmasını 5 yıl süreyle uzatmıştır (Karadere, 2015, s. 6). ABD'ye karşı olumsuz tavırların hiç azalmamış olduğu etkisinden olacak ki Aramco şirketi 1980'lerde tamamı Suudiler tarafından alınmıştır. Alınmasının önemli bir diğer nedeni ise petrol fiyatlarının 1970 yıllarında artarak ülkeye büyük oranda para akışı sağlamasıdır (Hanieh, 2015b, s. 55). Suudi Arabistan'ın petrol gelirlerindeki büyük artış hisseleri almasına yardımcı olacak ve bunun yanında yöneten sınıfın daha güçlü konuma gelmesini sağlamıştır. Aynı zamanda sermayenin belirli ellerde toplanmasının bir görüntüsü olan bu durum emek örgütünden çok bir burjuva topluluğunun oluştuğunu göstermektedir. Ayrıca ABD'nin Aramco'dan dışlanması tamamen ülkeden ayrıldığını göstermez çünkü üretici şirketlerin payı azalıyor fakat rafine etme ve pazarlama konusunda eşit ortaklık sağlanmasına dair anlaşmalar yapılmaktadır (Stevens, 2017, s. 491). Petrolün millileştirilmesi o dönemde sadece Suudi Arabistan'ın uyguladığı bir politika olmadığı gibi 1970'lerden sonra bu duruma baktığımızda Irak, Cezayir ve İran gibi ülkeler petrollerini millileştirme çalışmaları başlattığı görülmektedir (Gelvin, 2016, s. 326).

Suudi Arabistan'da işgücünün ithal etmesinin bir diğer sonucu ise çalışan işgücünün kendi ülkesine döviz kazandırmasıdır ve sermayenin döngüsünün krize girmeme sürecinde işgücünün ihracının önemli bir aşamasıdır. Kapitalist ülkelerde bu durum genelde yeni bir mekâna işgücü göndererek sermaye kendi ülke mallarına talebi arttırmaktadır. 19. yüzyılda İngiltere aynı şekilde işgücü fazlalarını ABD, Kanada, Avustralya ve Güney Afrika'ya göndermiş ve bu bölgeler İngiltere'den gelen mallara talep yaratarak önemli merkezler haline gelmiştir (Harvey, 2008, s. 100). Suudi Arabistan ise bu durum dışarıdan gelen işgücü kendi ülkelerine kazandıklarını göndererek ülkelerindeki talebi canlandırmaktadır. Ve aynı zamanda ülkesinden döviz çıkışına neden olmaktadır. Günümüzde 2030 vizyonu ile Suudileşme çalışmaları başlatmıştır. Suudi Arabistan, ekonomisini çeşitlendirmek ve daha fazla Suudi vatandaşı istihdam etmek için özel sektörün büyümesini teşvik etmektedir. Günümüz itibarıyla Suudi ekonomisinde, özellikle petrol ve hizmet sektörlerinde yaklaşık 6 milyon yabancı işçi önemli bir rol oynamaktadır. Bununla beraber, aynı zamanda, kendi vatandaşları arasında işsizliği azaltmak için mücadele

etmektedir. Suudi yetkililer özellikle genç nüfusunu istihdam etmeye odaklanmış durumdadır (CIA, 2019). Aynı zamanda kendi işgücünü oluşturmaya çalışan Suudi Arabistan, bunu gerçekleştirebilirse ülkedeki döviz çıkışının önüne geçmiş olacaktır. Bu bağlamda genç Suudi kadınları ve erkekleri verimli bir şekilde istihdam etmek, büyümede büyük bir artış yaratacağı ve şimdi yurtdışındaki gurbetçiler tarafından iade edilen döviz kurundan tasarruf sağlayacağı düşünülmektedir. Bu geçişin sonunda milyonlarca gurbetçi, kendi ülkelerine geri dönecektir (Pomeps Studies, 2019, s. 26).

Sonuç olarak Suudi Arabistan işçileşme yönünde zayıf kalmıştır. Şekil itibariyle muhafazakâr bir yapının bulunmasından dolayı kadınlar bu süreç içerisinde zaten fazla yer almamaktadırlar. Bu hayat biçimin benimsenmesi ise kapitalist düşünce sistemine uygun olan bir görüş değildir. Kapitalist olgunun bu duruma eklenmesi için bu görüşün zayıflatılması gerekir. Bu yüzden kadınlar tüketim olarak kısmen bulunmalarına rağmen üretimde herhangi bir rolleri bulunmamaktadır. Kadınların işgücü piyasasına katılım oranı yaklaşık yüzde 20’lerde olduğu ve bu oranın 2030 vizyonu ile arttırılacağı düşünülmektedir.

4.4. ULUSLARARASI ENTEGRASYONUN SUUDİ ARABİSTAN’IN SERMAYE BİRİKİMİNE ETKİSİ

Suudi Arabistan’ın uluslararası kuruluşlara eklenme süreci petrol bulduktan hemen sonra başlamıştır. Bu durumda kuruluşundan kısa bir süre sonra 1945 yılında BM katılmıştır. Ve daha sonrasında IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü’nün önemli bir üyesi konumuna gelmiştir. Suudi Arabistan, DTÖ üyelik süreciyle de doğrudan ilgili olan ekonomik reformlar çerçevesinde, sermaye birikimi için gerekli koşulları yavaş bir şekilde ilerlemesine rağmen, genel olarak artık serbest ticaret ve sermaye hareketliliğini benimsemiş açık bir ekonomi olarak görülmektedir (Şahin ve Doğan, 2016, s. 32). Bölgesel olarak OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries) Arap Birliği, Dünya Müslüman Birliği, İslam İşbirliği Teşkilatı ve Körfez İşbirliği Konseyi gibi kuruluşların öncüsü konumunda oldu. Hem bölge olarak hem de dünya ölçeğinde sağlam bir işbirliği inşa ederek bunlarla çok taraflı ilişkileriyle kendine güçlü bir Suudi Arabistan yaratmaya

çalışmıştır (Gallarotti, 2012, s. 240). Bütün bunlar yaşanırken Suudi Arabistan bir yandan Ortadoğu'nun hâkimiyetini ele almak ve lider konumuna gelebilmek için iç ve dış ilişkilerini buna göre şekillendirmeye çalışmıştır. Bu durumda Ortadoğu'ya hâkim bir güce sahip olmak isteyen Suudi Arabistan bölge sorunlarıyla da ilgilenmesi gerektiğinin farkındadır. Bu yüzden Arap ve Müslüman birliklerine katılma ve bu birlikleri oluşturmada önemli adımlar atmaya çalışmıştır. Gerektiğinde diğer ülkelerin desteğini almak ve Ortadoğu'nun lideri bir konumunda olmak için ülkelere yardım göndermeyi ihmal etmemiştir. Yemen'in yollarının yapılması ya da Senegal'de hava alanı inşası gibi İslam ülkelerinden gelen yardım tekliflerini kabul etmiştir. Bu durum Suudi Arabistan'ın dış politikasında Müslüman dünyanın lideri rolünü sürdürmeyi ve bu bölgelere hâkimiyetini sağlama çabalarıdır (Gallarotti, 2012, s. 243). Üye oldukları bu birlik ve organizasyonlar Suudi Arabistan'ın dış ilişkilerini güçlendirmiştir. Suudilerin Arap ülkeleriyle olan bu bağılıkları kuvvetlendirme sürecinde refah hedefleri, güvenlik ve dayanışma takibinde merkezi bir rol oynamaya çalışmıştır (Gallarotti, 2012, s. 242). En önemli kuruluşlardan biri olan OPEC, 1960 yılında Kuveyt, İran, Irak, Venezuela gibi Amerika müttefiki olan petrol ülkeleriyle ortak ihracat politikalar geliştirmek ve özellikle fiyatlandırma konusunda ortak hareket etmek için kurulmuştur (Karadere, 2015, s. 6). 1970'lere kadar bol ve ucuz petrolden yararlanan Batılı ülkeler önemli ekonomik gelişmeler sağlarken ve diğer yandan petrole bağımlılıkları artmaktaydı. Fakat Arap ülkelerin petrolü dış politika ve diplomasi aracı olarak kullanması durumları farklılaştırmıştır. 1973'te başlatılan savaşta ABD'nin İsrail'e vermiş olduğu destek Arap ülkelerin tepki olarak petrole ambargo uygulamasıyla petrol fiyatların ciddi artışa neden olmuştur. Önceki yıl 2,74 dolar olan petrol fiyatı ambargodan sonra 11,65 dolar olarak açıklanmıştır (Arı, 2017a, s. 460). Petrol üreten başlıca Arap ülkelerinde 1973 ve 1978 yılları arasında sağlanan yıllık gelir artışı, özellikle Suudi Arabistan'da 4.35 milyar dolardan, 36.0 milyar dolara kadar artan bir gelir elde etmesine neden olmuştur (Hourani, 2012, s. 484). 1974 yılında Suudi Arabistan ABD ile görüşme sonrasında Aramco'daki payını yüzde 60'a çıkarmıştır. 1970'lerde Aramco ve diğer petrol şirketler önemli kazançlar elde etmiş ABD ve diğer yabancı devletlere milyonlarca dolar yatırım yapmıştır (Karadere, 2015, s. 7). Böylece Suudi Arabistan ve Körfez'deki diğer Arap ülkelerinden elde edilen petrol gelirinin yaklaşık %84 gibi

bir oranını yatırım olarak Batılı bankalara aktarmışlardır. Kısa süre içinde ise Suudi Arabistan, Amerikan bankaları, hazine bonoları ve gayrimenkullerindeki en büyük yatırımcı konumuna gelmiştir (Ataman- Kuşçu, 2012, s. 10). OPEC güçlenerek kar payını arttırmak istiyordu fakat bu kâr payı fiyatın, petrol ithal eden kapitalist ülkelerin vergi olarak aldıklarından daha küçük bir oranını oluşturmaktaydı. Petrol fiyatı önemli bir oranda artmış olmasına rağmen tüketicinin yani sanayileşmiş kapitalist ülkelerin ödediği fiyattaki artış bu orandan daha az olmuştur. Çünkü vergiler ve öteki masraflar fazla yükselmemiştir (Hourani, 2012, s. 482). Bu durumda elde edilen petrol gelirleri gereksinimler karşılandıktan sonra yeniden Avrupa ve Amerikan piyasalarına aktarılarak, bu Petro-dolarlar uluslararası para ve finans piyasalarında değerlendirilmiştir (Arı, 2017b, s. 59). Bu durumun oluşmasında sadece petrol ithal eden ve ihraç eden ülkeleri etkilememiştir aynı zamanda petrol fiyatlarındaki artış dünya düzeyinde artı değer dağıtılmasını aniden değiştiren rantın oluşmasını sağladı. Ve petrol üreten ülkelerdeki talep aynı anda artmadığından Petro-dolarların uluslararası banka sistemine yeni bir biçimde aktarılması sonucunda uluslararası banka sisteminde özellikle üçüncü dünya ülkelerine borç vererek onların borçlarını önemli ölçüde artmasına yol açtı (Barsoc, 1997, s. 94). 1982 yılında Meksika’da yaşanan borç krizi buna örnek verilebilir.

OPEC’in değersizleşme süreci ise 1990’lardan itibaren gerçekleşmiştir. 1960 yıllarında kurulurken asıl amacı olan fiyat istikrarı dışında petrol şirketlerinden elde ettikleri imtiyaz gelirlerini artırmasıyla millileştirme ya da katılım anlaşmaları üzerine yoğunlaşmıştır (Arı, 2017b, s. 60). Örneğin, Suudi Arabistan 1973 yılında petrol sanayisindeki hâkimi olan Aramco’da yüzde 25 hissesi olup aşama aşama giderek 1980 yılında hissesini yüzde 100’e çıkarmıştır (Gelvin, 2016, s.326). Hisselerin tamamına yakın eline alan ev sahibi ülkeler için eldeki pazarlarını koruma sorunu ortaya çıkmıştır. 1980’lerde Suudi Arabistan gibi başlıca petrol üreten ülkeler petrol şirketlerini ya millileştirmişler ya da bu şirketlerde büyük hisseler edinmişlerdir. Bu kapitalist ülkelerin bağımlılıklarını artmasına neden olmuştur. Aynı zamanda petrol üreten ülkelerde eldeki pazarları korumak için petrolü satmak zorundaydılar. Petrol ithal eden ülkelerde talebin arzdan fazla olma durumu ise ekonomik durgunluk, yakıt tüketiminde kısma girişimleri OPEC üyesi olmayan petrol üreticilerin üretimini artırmasıyla sona ermiştir (Hourani, 2012, s.485).

Örneğin, Kuzey denizi petrol sahası 1970’lerde çok fazla üretim yapmazken, 2000’lere geldiğinde günlük varilini 7 milyonu geçmiştir. Ve 1970’lerin başında dünya petrol üretimindeki OPEC’in payı yüzde 50 iken, bu oran 2000’lerde yaklaşık yüzde 30’a kadar düşmüştür (Arı, 2017b, s. 61). Uluslararası pazarlardaki rekabetin artması ise OPEC birliğinin zayıflamasına neden olmuştur. Dolayısıyla Nüfus ve doğal kaynaklar olarak sınırlı bir yapıda oldukları için kalkınma için harcamalar elde ettikleri petrol gelirinden daha az olmuştur, bu ise elde edilen gelir fazlalarını Batılı ülkelere yani kapitalistleşmiş ülkelerin bankalarına aktarmışlardır. Aynı zamanda ekonomik kalkınma ve veya kendi silahlı güçlerini oluşturmada sermaye malları ve teknik uzmanlık gibi ihtiyaçlar için de bu ülkelerden yardım almak zorundaydılar (Hourani, 2012, s.485). Bu durum sermayenin uluslararasılaşmasında karşılıklı ilişkileri doğurmuştur.

Bu durumda artık körfez ülkelerinde bir sermaye birikimi oluşmaya başlamıştır. Ve OPEC petrol krizinde olduğu gibi Petro-dolarları yabancı bankalara gitmesini istemeyerek, yatırımlarını körfezde biriktirmek istemişlerdir. Böylece Körfez İşbirliği Konseyini oluşturarak bu Petro-dolarlar körfezde yatırım haline gelmeye başlamıştır.

4.4.1. KİK (Körfez İşbirliği Konseyi)

1970’lerden sonra artan küreselleşmenin de etkisiyle kurum ve kuruluşlar daha önemli hale gelmiştir. Mülkiyet yasaların liberalleşmesi, yabancı yatırımlar için kolaylıklar sağlanması, özelleştirmelerin yapılması, vergi politikalarının düzenlenmesi ve sübvansiyonların azaltılması gibi liberal politikalar benimsenmiştir. Bu ölçekte uluslararası kuruluşlar oldukça önem kazanmaktadır. Arap ülkeleri bu liberalleşme sürecinde bölgesel olarak ekonomilerinin birbirinden farklılığı olması itibariyle bu küreselleşme sürecinde aktif katılımcı olmalarını engellemektedir. Sermaye birikim koşullarına uymayan yapısı kapitalist ilişkilerin derinleşmesini engellemektedir. Arap ülkelerinin de kendi aralarında ticaretin düşük olması ve gelirlerinin petrol ve doğalgaza bağımlı olması ve ticaretin temelini oluşturan tamamlayıcı ürünler üreten yani üretim sürecinde yer almamaları ekonomi sürecinde oluşan engellerdendir (Öztürkler, 2012, s.79). Petrolün burada olması sermayenin

uluslararasılaşmasıyla beraber körfez ülkelerinin kapitalizmle bütünleşme sürecini doğurmaktadır. Aynı zamanda Körfez ülkelerinin Petro-dolarlarının Ortadoğu'da değerlendirilmesini istemeleri KİK gibi bir kuruluşun oluşmasını gerektirmiştir. KİK bu işbirliğini sağlayacak önemli kuruluşlardan biri olmuştur. Böylece güvenlik kaygısı söylemleriyle oluşturulan KİK daha çok ekonomi alanında etkin olmaya başlamıştır.

1981 yılında Bahreyn, Kuveyt, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri ve Katar'la birlikte Riyad'da imzalanan sözleşmeyle konsey olarak birleşme kararı almıştır. Asıl merkezi Riyad olan Körfez İşbirliği Konseyinin üyeleri içinde Suudi Arabistan'ın etkisi oldukça önemlidir. Konsey örgütsel yapı olarak 3 organdan oluşur ve bunlar Yüksek Kurul, Bakanlık Konseyi ve Genel Sekreterliktir. Yüksek kurul, en üst kurul olup üye devletlerin bakanlarından oluşmaktadır. Her yıl toplanırlar fakat bütün organlar için geçerli olan toplanma zamanı dışında olağanüstü bir durum var ise taleplerini sunarak toplanılabilir. Eğer bir anlaşmazlık varsa Yüksek kurulun altındaki Uyuşmazlıkların Çözümü Komisyonu tarafından çözülür. Bakanlar Kurulu, dışişleri bakanlarından oluşup üç ayda bir toplanırlar ve üye ülkeler arasında koordinasyonu sağlayıp aralarındaki işbirliğini sağlamakla görevlidirler. Bununla beraber yüksek kurul toplantılarını düzenlemek ve gündemi hazırlamak için yapılan hazırlıklardan sorumludur. Genel Sekreterlik ise, KİK tarafından yapılan çalışmalarla ilgili raporların hazırlanması, kendi kararlarının uygulanmasını izlemesi, çeşitli toplantıların düzenlenmesi, gündemlerin kesinleşmesi ve kararların hazırlanması için düzenlemeler yapmak suretiyle Yüksek Kurul ve Bakanlar Kurulunun talebi üzerine çalışmalar yapmaktadır (GCC, 2017) Körfez işbirliği konseyinin en önemli görevleri birlikte hareket edip üye devletler arasında birliği ve koordinasyonu sağlamaktır. Bunun yanında vatandaşlar arasındaki ilişki ve bağlantıları güçlendirmektir. KİK aynı zamanda bütün üye devletlerin ekonomik, sosyal ve politik alanlarında birlikte hareket etmesini sağlar (GCC, 2017). Bu da kendi üye devletleri arasında bir ayrıcalık yatacağını göstermektedir. Bu amaçla AB gibi bir topluluk oluşturma amaçlanmıştır.

KİK kuruluş amacı olarak güvenlik problemlerini ön plana sürerek kurulmuş olan bir kuruluştur. Önemli stratejik konuma sahip olan Ortadoğu, güvenlik konularında giderek daha fazla gündeme gelmeye başlamıştır. Hem farklı coğrafya ülkelerden hem de kendi coğrafyasında komşu olduğu ülkelerle verdiği hâkimiyet

çabası özellikle körfez ülkelerini tedbir almaya itmiştir. 1979'da İran İslam Devriminden sonra Şiiileri güçlenen bir tehdit olarak gören Suudi Arabistan askeri ordusunun zayıf olması itibariyle de güvenlik kaygısı yoğunlaşmıştır. Çünkü bu durum kendisini hem ekonomik yönden hem de otorite yönünden sarsacaktır. İran İslam Devrimi olması ve 1980 yılında ise İran-Irak savaşının ortaya çıkması kaygılarını daha da güçlendirmiştir. Bu olaylardan sonra kendisine ekonomik siyasal, kültürel ve dini yönler olarak yakın gördüğü ülkelerle birleşme kararı almıştır. Ve Hürmüz Boğazının karşı yakasında olma avantajı da konum olarak stratejik bir noktada bulunmasını sağlamıştır. Böylece İran gibi bir tehdidi kontrol edebilmek için körfez ülkeleriyle birleşmesi daha kolay olmuştur (Akkaya, 2013, s. 8). Güvenlik oluşturma söylemleri açısından Amerika tarafından desteklenen bir Körfez İşbirliği Konseyi kuruldu ve bu konsey aynı zamanda bu bölgelere yerleşen Amerikan güçlerine de destek açısından önemlidir. Çünkü ABD yakın ilişkide olduğu Suudi Arabistan, Kuveyt ve diğer üye ülkelere askeri teçhizatlar satmıştır. 1990 yıllarında sadece Suudi Arabistan'a 23 milyar dolarlık silah satışı yapmış olmakla birlikte toplamda 42 milyar dolarlık teçhizat satışı gerçekleştirilmiştir (Harvey, 2008, s. 19). Bu oran 2017 yılında en büyük silah ticareti olan 110 milyar dolarlık anlaşma ile devam etmiştir. ABD özellikle bu ülkelerin hâkimiyetini Suudi Arabistan üzerinden hareket alanı bulmaya çalışmaya çalışmıştır. Suudi Arabistan ABD'ye üs kurma hakkı vermemiştir fakat bazı Hava Kuvvetleri araçlarının Havadan Erken Uyarı ve Kontrol Sistemi (AWAC) gibi orada kullanmasına izin veriyordu. Hatta Suudi Arabistan diğer ülkelerinde bu sistemden yararlanması için onları ikna etmesi dikkat çekicidir (Hanieh, 2015a, s. 108). ABD'nin bu bölgelerde bir askeri güç oluşturması İran, Irak ve diğer Ortadoğu ülkelerine müdahale işlemlerini kolaylaştırıyordu. Irak'ın Kuveyt'i işgaline baktığımızda ABD ile KİK arasındaki ortak çıkarlar örtüştüğünde birlikte hareket edebildiğini görebilmekteyiz. Bunu ABD Irak ile savaş ederken savaş boyunca donanmalarını Körfez ülkelerinde bekletmesinden de anlayabiliriz (Hanieh, 2015a, s. 111). Fakat ortak olarak kurdukları ülkelerle güvenlik konusunda ABD gibi ülkelerin ürettiği silah ve türevleri satın alma dışında önemli ölçüde bir başarı elde edememişlerdir.

Konseyin hedeflerinde de belirttiği gibi her alanda koordinasyon ve işbirliği sağlama çabaları dünya küresel sistemine özellikle ekonomi alanında ciddi adımlar

atılmıştır. KİK ekonomi yönden önemli bir noktada olduğunu gösteren gümrük anlaşması, kurulduktan aylar sonra yapılması dikkat çekicidir. AB birliğine benzer bir süreç izlenmeye çalışılmış ve bu süreç içerisinde ekonomik entegrasyonun sağlanabilmesi için 2003 yılında Gümrük Birliği onaylanmıştır. 2008 yılında ise Ortak Pazar anlayışı benimsenerek, kendi aralarında firma ve vatandaşlarının ekonomik anlamda eşit sayılarak ekonomik işbirliği içinde olma benimsenmiştir. Bu sayede yatırım ve ticaret önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmıştır (Öztürkler, 2012, s. 78). Kendi aralarında oluşturmuş oldukları Birleşik Ekonomik Anlaşma Kasım 1981 yılında imzalanmıştır. Bu anlaşmayla birlikte üye devletlerin vatandaşlarıyla ortak bir ekonomi oluşturmayı düşünmüşlerdir ve bu anlaşmanın içeriği olarak hayvan ve tarımsal ürünler gibi bazı ürünlerde gümrük vergisinin uygulanmayacağı konusunda anlaşmışlardır (Akkaya, 2013, s. 12).

Bu kuruluşun Ortadoğu'da oluşması ABD tarafından destek görmüştür. Çünkü kapitalizmin ve kurumların yeterince gelişmediği bu alanda ekonominin ele alınması çok önemlidir. Ayrıca ABD'nin özellikle petrol ihtiyacının artmasıyla hâkimiyet alanını genişletmek istemesi bu desteklerinin önemli bir nedenidir. Bu anlamda petrolün keşfiyle daha belirgin hale gelen Körfez ülkelerinin önemi büyük olmuştur. Özellikle erken kapitalistleşmiş ülkelerin petrol ihtiyaçlarının daha da artmasıyla bu gücün kontrol altında tutma isteğini doğurmuştur. İngiltere ve ABD gibi devletlerin hegemon savaşları verdikleri Ortadoğu topraklarında savunma sanayisi daha güçlü olan ABD'nin hâkimiyeti daha belirgin olmuştur. Ortadoğu tüm dünyaya petrol tedarik edecek duruma gelmiştir. 1970'li yıllarda Avrupa ve Kuzey Amerika'yı geçecek duruma gelmiştir. Bu durumda ABD, Ortadoğu'da hâkimiyetini arttırarak, Körfez ülkelerini küresel kapitalizme düzenli bir şekilde eklemlenmesini sağlamaktadır (Hanieh, 2015a, s. 86). Çünkü bu ülkeler ABD'nin mamul mallarını realize etme konusunda önemli bir yer almaktadır.

Körfez ülkelerindeki önemli bir başka konu ise yabancı statüsünde olan ancak orada çalışıp yaşayan kişilerdir. Kapitalist ilişkiler nüfusun da sermaye gibi bir yere bağlı kalmadan hareket etmesini gerektirir. Bu ülkelerdeki istihdam peşinde koşanlar, göçmen işçileri, tarım işçileri yerel halka ve hayatta daha iyi olanaklar peşinde koşmakta olan bireylerle rekabet halinde olmaktadır. Örneğin, Filistinliler, Sudanlılar, Hintliler Körfez ülkelerinde çalışırlar. Karmaşık fiziksel ve toplumsal

coğrafya kendisini üretmiş olan toplumsal ve siyasi süreçlerin aktif müdahalelerin izlerini taşımaktadır (Harvey, 2014, s. 155). Bu özellikler Suudi Arabistan'ın işgücü problemiyle benzerdir. Yabancı işçilerin varlığı Körfez İşbirliği Konseyi'nin üyelerinde de aynı şekilde bulunmaktadır. Ve çalışma hayatında farklı ülkelerden göç eden işçilerin yabancı statüsünde bulunması ve vatandaş statüsüne alınmaması birçok haktan mahrum bırakılmaktadır. Daha öncede belirttiğimiz gibi yabancı işçiler ülke vatandaşlarına göre kamu veya üst kademelerde yer alamamaktadır ve bunların çoğu özel sektörde fazla fazla çalışarak geçimlerini sağlamaktadırlar. Özellikle Suudi Arabistan ve BAE'de özel sektördeki işçilerin hepsi yabancı işçilerdir. Kuveyt, Katar ve Bahreyn gibi ülkelerde de bu oran çok yüksektir. Ve sektör olarak incelendiğinden en çok imalat ve inşaat sektörlerinde çalıştıkları tespit edilmiştir (Hanieh, 2015b, s. 235). Yabancı işçilerin hakları yasalarla korunmadığı için her an işçilerin sınır dışı edilme ihtimali bulunmaktadır. Bu nedenle çalışma şartlarına her koşulda razı olmak durumu söz konusu olmaktadır. Fakat konseyin üye ülkelerinin vatandaşlarına uyguladığı kurallar farklıdır. Çünkü KİK üye ülke vatandaşlarının eşit haklara sahip olması için mali ve ekonomik işbirliği adı altında kararlar almıştır. Üye ülkeler arasında serbest dolaşım yapabilmesi ve tüm üye ülke vatandaşlarının çalışma koşullarında eşit haklara sahip olması ve ekonomik birlik için bazı kararlar almışlardır. Üye ülke vatandaşları önemli ayrıcalıklar elde etmiş ve ekonomilerinin ilerlemesi açısından önemli başarılar elde etmiştir. Özellikle vatandaşlarının mülk edinebilmesi, dolaşımında sıkıntı yaşamaması hatta üye ülke vatandaşlarının havaalanlarında bile geçiş yerlerinin farklı olması ayrıcalıklardan birkaç tanesidir (Akkaya, 2013, s. 13). Vatandaşların statü olarak üst seviyede olmaları onlara farklı muamelede bulunulması bir anlamda da sermayenin de belirli ellerde birikmesi sonucunu doğurmaktadır. Çünkü vatandaş olan ve vatandaş olmayan gibi bir ayrım yapılması ve sınırların belirlenmesi ortaya çıkan sermaye birikimlerinde de farkını ortaya koyacaktır.

Bu durumda Körfez İşbirliği Konseyi, kendi içinde bir serbest ticaret bölgesi oluşturmak istemektedir ve bunu halen devam ettirmektedir. Benzer ekonomiye sahip olan ülkelerle ortak bir pazar kurmayı hedeflediği görülmektedir. Ve burada en belirgin özelliklere sahip olan ülkelere biri de Suudi Arabistan'dır. Yabancı devletler ve Ortadoğu'ya hâkim olmak isteyen ABD gibi ülkeler için Suudi Arabistan

önemli bir yer teşkil etmektedir. Suudi Arabistan'ın, ABD ve diğer ülkelerle bütün çıkar ve görüşleri aynı olmamasına rağmen tarihsel süreçte bu durumun aşıldığı görülmektedir.

4.4.1.2. Khaleeji Sermayesi

KİK bu birliği sağlamlaştırmak için önemli kararlar almaya çalışmıştır. 2008'de ekonomik ilişkilerini arttırmaya çalışan bu konsey ortak bir para birimi ve ortak bir pazar oluşturma kararı almıştır. 2012 yılında ise bu kararlarını daha güvenli ve ekonomik bir çerçevede olması için ilerlemeye çalışmışlardır (Gallarotti, 2012, s. 241). Bu yüzden tek bir para birimi üye devletlerin rekabet edilebilirliğini artıracak ve ekonomik çeşitliliğin sağlanmasında büyük bir uluslararası para birimi oluşturacağı öngörülmüştür. Ekonomik entegrasyon sürecinde atılan en büyük adımlardan biri ortak bir parasal birliğin oluşturulması ve ortak bir para biriminin yaratılmasıdır. Bu çerçevedeki girişimler ise 2009 yılında başlatılmıştır (Öztürkler, 2012, s. 78). Bu sayede özel sektörün genişletilmesi ve piyasa mekanizmasının dayalı bir süreç izlendiği ifade edilmektedir. Bunu tüm KİK üyelerinin DTÖ'ne katılmalarından da görebiliriz. Kuveyt ve Bahreyn 1995 yılında, Katar ve Birleşik Arap Emirliği 1996 yılında, Umman 2000 yılında ve Suudi Arabistan ise 2005 yılında bu örgüte katılmıştır (Hanieh, 2015a, s. 185). Bu sürecin yaşanması ise sermaye birikiminin Batılı devletler tarafında daha kısıtlanabilir bir konuma getirmesinin çabasıdır. Derinleşmemiş olan kapitalist ilişkilerin bu sürece uygun hale getirebilmesinin önünü açmaktadır. Ekonomi çeşitlenmenin önündeki engellerden biri Körfez ülkelerin siyasal yapısından kaynaklanmaktadır. Bu konu diğer engellerle bağlantılı olmaktadır. Petrol ve doğalgazdan elde edilen zenginlikle vatandaşlarına bedava ve ya ucuz barınma, ucuz kredi, bedava veya ucuz toprak, okul hizmeti, vergiden muaf olma, elektrik ve su gibi hizmetlerde destek sunmaktadır. Buna ek olarak vatandaşlarına güvenceli kamu sektöründe iş sağlamaktadır (Aykut, 2014, s. 211-212). Bu açıdan bakıldığında özel sektör mantığına uymayan ve düzenleme gerektiren bir körfez yapısı bulunmaktadır.

Khaleeji sermayesinin oluşum temellerine baktığımızda Suudi ve BAE ekseninde etrafında yapılmaktadır. Yapılan kurumsal değişimler, sermaye, üretilen mallar ve

KİK vatandaşlarının serbest şekilde hareket etmeleri uluslararasılaşma yönünden önemli adımlardır. Bu yönde bölgesel faaliyetlerde BAE ve Suudi Arabistan'ın sermayesi kapitalist gelişimde önceden kurulmuş şirketlerin egemen halini oluşturmaktadır. KİK ülkeleri arasında, özellikle Suudi Arabistan ihracat olarak önemli bir üstünlüğe sahiptir. Bu Khaleeji sermayesinin Hanieh'in açıkladığı örnekte olduğu gibi KİK bölgesinde süpermarket, hipermarket ve alışveriş marketleri yayılımı örneğindeki gibi bir durumu kapsar. Bu noktada Suudi Arabistan ve BAE bayilik haklarının çoğunluğunu elinde bulundurduğu holding sahipleri konumundadır (Hanieh, 2015a, s. 238-241-242).

Bu bağlamda belirtilen gümrük anlaşmaları, ekonomik bütünleşme ve en önemlisi olan tek bir para birliği ciddi kurumsal değişimlere rağmen entegrasyon sürecinde oldukça zayıf kalmıştır. Bunların gelişme gösterebilmesi için ekonomik, siyasal kurumların yeniden düzenlenmesini gerekli kılar.

4.5. SUUDİ ARABİSTAN'IN EKONOMİK ÇEŞİTLENME ÇALIŞMALARIVE 2030 VİZYONU

İkinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra, düzenli petrol ihracatı, karayolları, havaalanları, limanlar, okullar ve hastanelerden oluşan temel bir altyapı oluşturmak için ciddi bir fon sağlamış oldu. Ekonominin büyük ölçüde petrol gelirlerine bağlı olmasına rağmen, Suudi hükümeti ülkenin ekonomik yapısında temel gelişmeler sağlamaya karar vermiştir. Günümüzde ise Suudi Arabistan'ın bugüne kadar olan değişim ve gelişimi dikkat çekicidir. Petrol, ülkenin en temel geliri olmuştur ki ekonomi yönünden farklı alanlara yönelmediği için çeşitli bir ekonomi yapısına sahip olamamıştır. Ülke gelirinin önemli bir kısmını yani yüzde 75 gibi bir rakamını petrol oluşturmaktadır. Bu da zaten dünya petrol rezervlerinin yüzde 25'lik gibi kısmını ülkesinde barındırdığından kaynaklanmaktadır (Efegil, 2013, s. 108). Yaşanacak olan herhangi bir ekonomi probleminde ülkenin geliri tek bir kaynağa sahip olmasından Arabistan'ı olumsuz etkileyecektir. Günümüze baktığımızda ise dünyada çeşitlenen enerji sektörlerinin oluşması petrole olan talebin düşmesine neden olmaktadır. Bu yüzdendir ki tek bir ekonomiye sahip olan Arabistan ekonomide çeşitlilik yapmak için yenilikler düzenlemektedir. Petrol dışı

sektörlere önem vermeye başlayan Arabistan ekonomisi kalkınmasında önemli neoliberal politikalarına adım atmaktadır.

Dünyanın önde gelen petrol ekonomisine sahip olan Suudi Arabistan, bugün sahip olduğu rezervler ile petrol gelirlerini önümüzdeki 90 yıl boyunca sürdürebileceği hesaplanmıştır. Ekonomi çeşitliliği olmadığı için uluslararası piyasalardaki iniş çıkışlardan oldukça etkilenmektedir. Petrole dayalı sanayilerin ekonomi içerisinde önemli bir alana sahip olması ihracat ve kamu gelirlerinin %90 oranında petrol ile ilgili sektörlerden oluşmasını zorunlu kılmaktadır (DEİK, 2012). Bu durum 1970’te ilk Kalkınma Planı’nın yürürlüğe girmesiyle özel sektör ve çeşitlenme süreci ciddi bir şekilde başlamıştır. İlk aşaması, modern bir ekonomik temeli destekleyebilecek bir altyapı oluşturmak yani geleneksel kurumlardan ziyade kapitalist ilişkilerin gelişebildiği yeni kurumların oluşmasıdır. Sonraki plan, planlanan ekonomik dönüşümü sağlamak için gerekli insan kaynaklarını geliştirmek, nitelikli işgücünün çoğaltılmasını sağlamak. Son olarak ise endüstriyel, tarımsal ve diğer sektörlerin genişlemesine dâhil olmaktır. Bu genişlemelerden biri ülkenin petrol endüstrisinin genişlemesini, diğeri ise petrol dışı sanayi sektörünün kurulmasını hedeflemektedir. 1970’lerden sonra ekonomik çeşitlenmenin önemini kavrayan Suudi Arabistan, bu yönde kalkınma planlarını oluşturmaya çalışmıştır. 1985 yılına gelindiğinde, ekonomik kaynakların çeşitlendirilmesine dikkat çekilmiştir. Dördüncü (1985-89), Beşinci (1990-94), Altıncı (1995-99) ve Yedinci (2000-04) Planların tümü, büyüyen özel sektörün güçlendirilmesine ve sanayi sektörünün verimliliğinin artırılmasına vurgu yapmıştır. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2005-09) ise hem ulusal hem de yabancı yatırımları artırmaya ve insan kaynaklarını geliştirmeye odaklanarak hazırlanmıştır. Bu sayede 1970’ten 1995’e kadar 25 yılda, petrol dışı sektörün GSYİH’nın payının yüzde 46’dan yüzde 70’in üzerine çıktığı gözlemlenmiştir (Saudi Embassy, 2019). Fakat yine de Suudi Arabistan’ın yeterli bir ekonomik çeşitliliğine sahip olduğu söylenemez.

Bu durumda Suudi ekonomisinde özel sektör daha önemli hale gelmiştir. Günümüze baktığımızda özel sektör GSYİH’nın yüzde 48 ‘ini oluşturmaktadır. Dış yatırımlara kapılarını açtığı için sektörün büyümeye devam etmesi beklenmekte ve bu yönde küresel pazarlara erişim sağlamak ve yabancı yatırımların teşvik edilmesi için DTÖ’ne 2005 yılında katılmıştır. Ayrıca özel sektörün güçlenmesi bakımından

Suudi Arabistan uluslararası pazarda rekabeti arttırabilmek için çeşitli kurum ve kuruluşlar kurmuştur. Bunlardan biri SAMA'dır. Özellikle özel sektörün gelişmesi için Maliye Bakanlığı, ülkenin ekonomik politikalarının denetlenmesini sağlamaktadır. Özel sektör için ülkenin merkez bankası olan Suudi Arabistan Para Ajansı (SAMA) ülkenin maliye politikasını denetlemektedir. Ayrıca tarım, sanayi ve inşaat alanlarında kalkınma projeleri için vatandaşlara kredi sağlamak üzere beş özel kredi kurumu kurmuştur. Bunlar; 1974 yılında Suudi Endüstri Kalkınma Fonu (SIDF), 1963 yılında Suudi Arabistan Tarım Bankası (SAAB), Emlak Geliştirme Fonu, Kamu Yatırım Fonu ve Suudi Kredi Bankası'dır. Diğer bir kuruluş sanayi kentlerinde özel şirketlerin kurulması için teşvikler sunmuş olan SABIC'tir. 1976 yılında kurulan Saudi Arabian Basic Industries Corporation (SABIC), petrol endüstrisi tarafından hammadde olarak üretilen, doğal gaz ve petrol kullanmadan endüstriyel tesisler kurmuştur. SABIC, Suudi hükümetinin yüzde 70'ine ve Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) ülkesinden hissedarların yüzde 30'una sahiptir. Böylece SABIC, Suudi Arabistan'ın başarılı sanayileşmesinin bel kemiği olmuştur. 1994 yılında, Jubail, Yanbu ve Cidde'de yıllık 13 milyon ton üretim yapan 15 büyük tesisi vardı. 2002 yılına kadar toplam üretim 40.6 milyon ton'a çıkmıştır. Buna ek olarak özel sektör pazarında destek olabilmek için Arabistan Genel Yatırım Otoritesi (SAGIA) kuruluşunu aktif halde kullanmaktadır. Dışa açık bir ekonomi modeline eğilim halinde olan Suudi Arabistan, bu amaçla 2000'lerden sonra doğrudan yabancı yatırımları kolaylaştıracak kanunlar çıkarmıştır. Yabancı yatırımlar için kurumlar vergi oranı düşürülmüş, fikri mülkiyet hakları iyileştirilmiş ve yeni bir şirketler kanunu çıkarılmıştır. Yabancı yatırımların ülke için cazip hale gelmesi için 2001 yılında yavaş ilerleme söz konusu olsa da özelleştirmeler süreci başlamıştır. Özelleştirme sürecinin yönetimi ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi için önemli kuruluşlar olan teşkil edilen Ekonomi Yüksek Kurulu (SEC) ve Suudi Arabistan Genel Yatırım Otoritesi (SAGIA) yakın işbirliği halinde çalışmaktadır. SAGIA yabancı yatırımın kolaylaştırılması için lisanslar, izinler ve diğer idari işlemlerin basitleştirilmesi ve sürenin kısaltılması için gereken düzenlemelerle ilgilenerek hükümetle yatırımcılar arasında bir denge rolü üstlenmiştir. SEC ise 2001'de kendi bünyesinde kurulan Özelleştirme Komitesi vasıtasıyla hangi

faaliyetlerin hangi koşullarda özelleştirileceğini belirleyip uygulamayı izlemektedir (şahin ve Doğan, 2016, s. 33).

Birçok alanda reforma giderek petrol bağımlılığını bu sayede azaltmak isteyen Suudi Arabistan, bununla birlikte dünya ekonomisinde petrolün dışında diğer ekonomik alanlarda da kendisine yer edinmeye çalışmaktadır. Bunun için 2030 vizyonu adı altında 2016'da bir dizi kalkınma ve ekonomi çeşitliliği arttıran program yayınlamıştır. Veliht prensi Muhammed bin Salman tarafından 2030 vizyonu yayınlamıştır. Bu vizyonunda gelişen ekonomi ve hareketli, hırslı, istekli bir toplum yapısına dikkat çekmiştir. Arabistan'ın vizonunda önemli değişiklikler hedefleyen Krallık teknoloji, eğitim, kültürel etkinlikler, çalışma hayatı, özelleştirmeler ve özel sektör gibi bir çok alanda reforma gitmeyi hedeflemişlerdir. Bunun da yanında daha önce Abdülaziz İbn Suud'un yaptığı gibi dini olarak vatandaşları yönlendirme doğrultusunda İslami kurallara önem gösterileceğine ve İslami kurallara göre hareket edileceğine vurgu yapılmıştır. Allah çalışanları sever ve gelişmemizi ister gibi sözlerle vatandaşlarının katılımını sağlamaya çalışmıştır. Aynı zamanda devletin yatırımlara ve özel sektöre desteğinin olacağı vurgulanmıştır (Vision 2030, 2016). Turizmden eğlence sektörüne sanayiden askeri gelişime kadar ekonomik çeşitliliği artırılması planlanmış, özel sektörün gelişimi için yabancı yatırımların kolaylaştırılması, kamu yatırımlarının azaltılması, petrol şirketlerinin bir kısmının halka açık hale getirilmesi, vergilerin arttırılması gibi liberal politikalar benimsenmeye çalışılmıştır. Ortadoğu için en önemli şirket olan Aramco yüzde 5 oranında halka arz edileceği açıklanmıştır. Bu programın yayınlanmasında geçen iki yıl süre içinde önemli adımlar halen atılmamıştır. Bunun dışında özellikle kadınların iş hayatına katılma gibi birçok yenilik yapılmaya çalışılmıştır. Vizyonun önemli hedeflerinden olan kadınların iş hayatına ve katılımı muhafazakar bir ülke için oldukça önemlidir. Bu yönde kadınların işgücüne katılım oranının yüzde 22'den yüzde 30'a çıkarılması Vizyon 2030'un hedefleri arasındadır (Vision 2030, 2016, s. 39). Suudi sermayesinin küresel finans sistemi ile iş hayatına entegrasyonunu geliştirmek için ihtiyaç duyulacak nitelikli iş gücünün sağlanması da bu vizyon için önemli adımlardan biridir. Eğitimin reformu için çalışmalar bu yönde önem arz etmektedir. Çünkü vatandaşlar arası verim düşük olmakla birlikte daha önce de belirttiğimiz gibi yabancı işgücü olarak bağımlılık çok fazladır. Suudi Arabistan'ın

bu durumu kendi vatandaşları arasında işsizliğe neden olmuştur. Çünkü kendi özel sektöründe aldıkları eğitimin modern eğitimle bağdaşmaması ve piyasa tarafından pahalı ve verimsiz olarak görülmesine neden olmaktadır. Suudi Arabistan'ın özel sektörüne baktığımızda sadece yüzde 5 Suudi uyruklarından oluştuğu görülmektedir (Stevens, 2017, s. 498). Bu oldukça ciddi bir orandır. 2019 verilerine göre yüzde 6 oranında bir işsizlik oranı bulunan Suudi Arabistan'da kendi vatandaşları arasındaki bu oran iki katına çıkmaktadır (Trading economics, 2019). İki yıl önce yayınlanmış olan Vizyon 2030'unda belirtilen yaklaşık yüzde 12 olan bu rakam yüzde 7'e oranına düşürülmesi ve kendi vatandaşları arasında işsizlik oranının azaltılacağı Suudileşme politikaları arasında dikkat çekici olanlardan biriydi (Vision 2030, 2016, s. 39). Fakat günümüz itibariyle liberal bir çizgide ilerleme eğilimi olan Suudi Arabistan'ın bu hedefe pek ulaşıldığı söylenemez tam tersi bu oran 12.9 oranına ulaşarak artış göstermiştir. Nitekim Suudileşme çabaları daha önce de denenmiştir. Örneğin, Altıncı Kalkınma Planı'nda (1995-2000) Suudiler için yabancı işgücü oranını düşürmek istenmiştir yaklaşık 319.500 iş yaratılmasını hedeflemiştir, ancak çabalara rağmen, yabancı işçi sayısı 58, 400.1 civarında artmıştır (Looney, 2014, s. 19).

Küresel sermaye birikime entegre olmak için yabancı yatırımların önündeki bürokratik engellerin kaldırılması bu bağlamda yabancılara uzun süreli oturma ve mülk edinme izni tanınması geliştirmek istenen politikalardan biridir. Bunun dışında küçük ve ortak ölçekli işletmelere teşvikler verilmesi, yakıt, su ve elektriğe uygulanan sübvansiyonların kademeli olarak kaldırılması da Vizyon 2030'un hedefleri arasındadır.

4.5.1. Ekonomik Çeşitlenme Olarak Neom Projesi

Geçmişte petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların devlet gelirlerine ve dolayısıyla bu gelirin dağılımına dayanan iç istikrara olan etkisi nedeniyle, gerekse mevcut rezervlerin tükeneceği bir gelecekte rejim ve devletin varlığını sürdürebilmesi amacıyla, ekonomik faaliyetin çeşitlendirilmesi gerektiği görülmüştür. Ve bu doğrultuda petrol gelirleri ekonominin petrole bağımlı yapısının dönüştürülerek petROLSÜZ geleceğe hazırlanmasına yönelik kalkınma ve sanayileşme çabalarına harcanmaya başlamıştır (Şahin ve Doğan, 2016, s. 30). NEOM projesi bu projelerden

biridir. 2030 hedeflerinde belirtilen inovasyon, teknoloji ve eğlence sektörü gibi çalışmaların konusunu kapsayacak olan NEOM projesi bu yönde yapılan büyük proje hedeflerinden biridir. Mısır ve Ürdün'e kadar ulaşan endüstriyel bölge 500 milyar dolarlık bir proje olarak ifade edilmiştir. Bu proje 26.500 km bir alanı kapsamayı, su ve enerji, gıda, bio teknoloji, dijital bilim, eğlence ve üretim gibi ve sadece güneş ve rüzgâr enerjisiyle idare edileceği planlanmıştır.

Bu sayede petrol dışında çeşitlilik sağlanacağı planlanmış ve birçok farklı sektörlerde gelişim ve değişim yaşanması hedeflenmektedir. Bu projenin gelişimi için ise yeni bir Suudi şirketi kurulmuştur. Suudi Arabistan Kamu Yatırım Fonu'na ait olan NEOM Projesi kapsamında yeni bir kapalı katılım şirketi kurulduğu belirtilmiştir. NEOM projesi bu anlamda 30'dan fazla ülkeyi kapsayan uluslararası ekibin yönetmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2019). Bu projenin özellikle yenilenebilir kaynaklardan enerji üretileceği petrole bağımlılığın azaltılması ve petrolden sonrası dönemde gelir kaynağının bu yönde olacağı bir proje olarak görülmektedir.

Bu projenin bir diğer avantajı ise Kızıldeniz sahilinde kurulmasıdır. Bu bağlamda Ortadoğu'da üç önemli bölge geçiş yolu ön plana çıkmaktadır. Bunlar Hürmüz Boğazı, Süveyş Kanalı ve Babül Mendep Boğazıdır. Dünya petrol ve doğalgaz rezervlerine baktığımızda Hürmüz Boğazı bunların yarısından fazlasına sahip ve bu körfezin tek çıkış noktasıdır (Yılmaz H. 2016, s. 110). Günlük 20 milyon varil petrol bu boğazdan geçiş yapmaktadır. Daha önce de önemine değindiğimiz ve Ortadoğu'nun en önemli yerlerinden olan Körfez ve Körfez ülkelerinin petrolünün % 90'ı bu boğaz güzergahını kullanmaktadır. Bunların yanı sıra Batı Avrupa ve Çin'e giden petrolün çoğu, Japonya'ya ve Asya Pasifik'e giden petrolün ise dörtte üçü bu boğazdan geçişi sağlanmaktadır. Hürmüz Boğazı'nın tek alternatifi 2000 km uzunluğundaki sadece 3 milyon varil sevk edilebilen Trans-Arap boru hattıdır. Bu da Hürmüz'den çıkan petrolün ancak yedi de biridir. Zaman zaman İran Batı'nın tehditlerine ve petrol ambargosuna Hürmüz Boğazı'nı kapatma tehdidi ile cevap verdiği görülmektedir. Bu boğaz aynı zamanda 1980 ile 1988 arasında süren İran-İrak Savaşı'nın ve 1991 yılındaki Körfez Savaşı'nın da temel nedenlerinden olduğu da ifade edilmektedir. Belkide İran ile kapitalist ülkelerin kavgasının en önemli sebebi budur (Yılmaz H. 2016, s. 111).

İkinci önemli yer Süveyş Kanalıdır. Akdeniz'i Kızıldeniz'e ve dolayısıyla Hint Okyanusu'na bağlamaktadır. Konumu gereği dünyanın en önemli suyolları arasında yer almaktadır. Kanalin açılmasıyla Akdeniz'in girişi olan Cebeli Tarık ve Kızıl Deniz'in çıkışı olan Babül Mendep Boğazı da çok önemli konumlara gelmişlerdir. Kanal Avrupa ve Asya arasındaki yolu neredeyse yarı yarıya kısaltmıştır. Süveyş Kanalı Mısır'ı dünyanın en stratejik ülkelerinden birisi hâline getirmiştir (Yılmaz H. 2016, s. 112).

Son olarak önem kaydeden yer ise Babül Mendep Boğazı'dır. Yemen ile Cibuti arasında yer alır. Ayrıca Somali, Etiyopya ve Eritre de bu bölgede yer almaktadır. Ve bu boğaz Kızıldeniz'i Hint okyanusuna bağlar. Ortadoğu'dan Avrupa'ya giden petrol ve doğalgaz ile Asya Pasifik'ten Avrupa'ya giden tüm mal ticareti bu boğazdan ve Süveyş Kanalı'ndan geçmek zorundadır. Avrupa'nın enerjiye olan bağımlılığı düşünüldüğünde bu boğazların önemi daha iyi görülmektedir. Babül Mendep Boğazı'nın stratejik öneminden dolayı, boğazın Afrika tarafında küçük bir tampon ülke olan Cibuti ve Eritre kurularak, büyük güçlerin kontrol etmesi sağlanmıştır. Dikkat edileceği gibi boğazın Arap yarımadası tarafında ise Yemen yer alır. Son yıllarda Yemen'de yaşanan bu olayların bir ekonomik dinamik barındırdığı açıktır. Yemen'de İran destekli Husi'lerin Babül Mendep Boğazına doğru ilerlemeleri, Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap devletlerinin bir olup harekete geçmeleri ile durdurulmuştur. Bir başka ifadeyle de İran durdurulmuştur. İran destekli Husiler'in boğazı denetim altına alma ihtimali, Arap ülkeleri için hayal bile edilemeyecek bir durumdur. İşte bu senaryolar dâhilinde, Arap ülkelerinin seri bir şekilde birleşip Yemen'e müdahale etmesi, pek de şaşırtıcı olmamaktadır (Yılmaz H. 2016, s. 112).

Dolayısıyla sermaye birikimin önemli bir projesi olan Neom projesi aynı zamanda bu boğazlar ve kanal ile oldukça önem kazanmaktadır. Daha öncede Suudi Arabistan'ın ideolojilerini yerleştirmek için bazı ülkelere yardım yaptığını belirtmiştik.¹³ Bu yardımların sadece dini unsurlar düşünülerek yapılmadığı yardım yaptığı ülkelerle de anlaşılmaktadır. Nijerya, Mali, Sudan, Somali, Cibuti gibi ülkelere yardım ve eğitim üzerinden ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu ülkelerin

---

¹³ Bknz. sayfa 74

Kızıldeniz'e olan stratejik konumları ve bunun yanında Neom olarak kurulan projenin Mısır, Cibuti, Somali, Sudan, Yemen ve Ürdün gibi ülkelerin temsilcileriyle Riyad'da toplanması dini olarak görünen yardımların arkasında ekonomi projeler olduğu görülmektedir. Kızıldeniz'i daha da önemli hale getiren bu proje sermaye akışının kesilmeden sürmesi gerekmektedir. Neom projesini sorunsuz işletilebilmesi için özellikle Babül Mendep Boğazı ve Süveyş kanalı hâkimiyet altına alınması gereklidir.

SONUÇ

Suudi Arabistan 1938 yılından sonra düzenli petrol ihracat gelirin e sahip olmuştur. Sahip olduğu doğal kaynaklara bağlı olarak ekonomik ve toplumsal yapısı şekillendirmiştir. Ekonominin büyük ölçüde petrol gelirin e bağlı olması küresel ekonomiye eklenirken kendine özgü koşullarını ortaya çıkarmıştır. Suudi Arabistan'da petrolün bulunmasından itibaren hem ekonomik hem de toplumsal yapısının sermaye birikim sürecine eklenme şekli dönüştüğü gözlemlenmiştir. Çünkü Suudi Arabistan genel olarak geleneksel (yazılı olmayan kurallar) kurumların etkisinin daha fazla olduğu ülkelerden biridir. Bu nedenle serbest piyasa ekonomisinin mantığının topluma yerleşebilmesi için ihtiyaç duyulan çeşitli değişim ve dönüşümlerin sağlanması gerekmektedir.

Bu durumun daha net anlaşılabilmesi için küreselleşme ve devlet konusuna çalışmamızda yer verilmiştir. Özellikle 1970'lerden sonra sermayenin uluslararasılaşmasına üretken sermayenin de eklenmesi sermaye birikim sürecini hızlandırmış ve sürecin daha da önemli hale gelmesini sağlamıştır. Biriken sermayenin realize edilebilmesi için küreselleşme kapsamında üretken sermayenin sınırsız bir biçimde yayılması amaçlanmıştır. Bu ise dünya genelinde toplumsal ilişkilerin yeniden yapılandırılmasını gerektirmiştir. Bu yapılandırma sürecinde piyasa mantığını engelleyen kurumların değiştirip dönüştürülmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle Suudi Arabistan'ın da toplumsal dönüşümün gerçekleştirilmesi önemlidir. Çünkü her toplumun özgün bir kurumsal yapısı bulunduğundan, gidilen coğrafyadaki toplumların sermayenin gerek duyduğu şekilde işlerlik kazanması gerekmektedir. Bu da sermayenin biriktiği ülke ile sermayenin gittiği ülke arasında karşılıklı bir süreci başlatmaktadır. Gidilen ülke olarak Suudi Arabistan ile sermayenin biriktiği ABD gibi ülkeler bu duruma örnek teşkil etmektedir. Suudi Arabistan uluslararası sermaye birikimine iki aşamada entegre olmuştur. İlk olarak para sermayenin meta sermayeye dönüştüğü aşamada yani biçimsel dönüşüm aşamasında birikim sürecine petrol girdisi sağlayan ülke olarak eklenmektedir. Elde ettiği Petro-dolarları ise gelişmiş ülkelerin finans sektöründe faiz veya menkul kıymetler gibi değerli karşılıklara yatırdığı gözlemlenmektedir. İkinci aşamadaki eklenme ise petrol ihracatı neticesinde elde edilen gelirin, kapitalist ülkelerde üretilen metalar için pazar konumuna gelerek realizasyon aşamasında eklenme sağlamıştır. Sanayileşmiş

lkeler bu durumda Suudi Arabistan piyasasında kendi ürünlerini realize etme imkânı bulmaktadır. Bu durum küresel sermaye birikimin sürdürülmesinde üretimin yeniden değerlenmesi ve aşıırı üretim krizinin önlenmesinde önem kazanmaktadır. Bu bağlamda sermaye ve sermaye grupları, sermayenin gittiği ülkelerdeki sınıfsal ilişkileri, devletin kurumsal yapısının önemini arttırmaktadır. Üretim, tüketim ve bölüşüm ilişkilerinin kapitalist toplumsal ilişkilere uygun hale gelmesi için yeni düzenlemeler gerektirmektedir.

Devlet bu noktada önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamız için de önemli bir kurum olan devlet, bu süreçte piyasaya eklenmesi biriken sermayenin önündeki engellerin kaldırılması ve krizlerin önlenmesi kapsamında önemli rol oynadığı görülmektedir. Devlet yeniden üretim koşullarının sağlanabilmesi için gereken yasaları, sözleşmeleri, yerli mevzuatları, vergi politikalarını veya piyasanın para ve kredi sistemlerini sermaye birikiminin gerçekleşmesinde güvenli ortamı oluşturmak ve birikimin devamını sağlamak için düzenlemektedir. Stratejilerin yönlendirilmesi ve piyasa mantığını engelleyen yapıların düzenlenmesi veya ortadan kaldırılması için devletin bir müdahale aracı olarak kullanılması gerektiği ifade edilmektedir. Suudi Arabistan'ın monarşi yapısı bu duruma elverişlidir. Karar alma sürecinin Suud ailesinin elinde olması devletin müdahale aracı olarak kullanılmasını kolaylaştırmaktadır. İslam kimliğiyle de aldığı g sayesinde yaptığı düzenlemeleri meşrulaştırabilmektedir. Toplumda dinin gücünden faydalanılarak krallık kurumunu kutsal bir çizgide iktidar ve siyasi kararları meşrulaştırıcı özelliğinden faydalanılmaktadır. Böylece iktidarda bulunan kişilere yapılan itaat dini vazife olarak kabul görüp itaat edilmeyen davranışlarda ise günah olarak yorumlanmasıyla meşrulaştırma işlevi gerçekleştirilmiş olmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken ise değişim ve dönüşümlerin sermaye birikiminin ihtiyaç duyduğu koşulların sağlanması açısından önemli olduğudur.

Böyle bir değişime ihtiyaç duyulmasının nedenini anlayabilmemiz için insanların veya toplumsal yapının davranış biçimlerine ve aynı zamanda ekonomik politikalara ve tüm bunları kapsayan sermaye birikimine odaklanmamızı gerektirmiştir. Bu nedenle ikinci bölümde ifade ettiğimiz petrol öncesi kurumlar bu farklılaşmanın anlaşılmasında önemli rol oynamıştır. Bu yönde petrol öncesi dönemde Vehhabi akımı ve İhvan Teşkilatı önemli kurumlarından biri olmuştur.

Geleneksel (yazılı olmayan kurallar) kurumlara daha bağılı olunan bu dönemde sermaye birikimi için istenilen insan tipi oluşmadığı görülmüştür. Çünkü bu dönemde geçim kaynağı ticaret, tarım ve turizm gibi toplumun temel ihtiyacını karşılayacak düzeyde gelirlere oluşmaktadır. Bu nedenle sermaye birikim sürecine ciddi bir eklemleme yaşamadığı görülmüş ve petrol öncesi kurumsal yapıların küresel kapitalist ilişkileri engelleyecek unsurlara bağılı olduğunu gözlemlenmiştir. Fakat ekonomik ilişkilerinin gelişmesi ve petrolün bulunmasıyla yazılı ve yazılı olmayan kurullarla şekillenmiş kurumların farklılaştığı görülmüştür.

Petrol sonrası döneme baktığımızda dönüşümlerin daha belirgin olduğu gözlemlenmiştir. Serbest ticaret ve sermaye hareketliliği benimseyen Suudi Arabistan, ekonomik ve sosyal yapısında ciddi değişimler yaşamıştır. Devlet kurumları, ordu, bürokrasi, modern eğitim sistemleri gibi resmi kurumların gelişmesi sağlanmıştır. Bu süreç içerisinde iç ve dış politikasını da buna göre şekillendirmiş ve sermayenin hareketliliği yönünde etkili olan BM, DTÖ, OPEC ve KİK gibi diğer kuruluşlara üyeliğini gerçekleştirmiştir.

Petrolün varlığı itibariyle sermaye birikim sürecinde biçimsel dönüşüm ve realizasyon aşamalarında eklemleme sağlamış olsa da üretken sermayede istediği eklemlemeyi sağlayamamıştır. Ülke ekonomisi tek bir gelire bağımlı olduğundan ekonomide yeterince çeşitlenme sağlayamamış ve üretim yapma konusunda eksik kalmıştır. Yurtiçinde mamul malları üretecek sektörlerin gelişmemesi sebebiyle üretim sektöründen ziyade hizmet sektörünün gelişmesine neden olmuştur. Hükümet elde edilen zenginleşme ile vatandaşlara barınma, elektrik, su, eğitim ve vergiden muaf olma gibi hizmetleri bedava veya ucuz olarak destek amaçlı sunmuştur. Ayrıca sosyal ve ekonomik yaşamda örgütlenme biçimi geleneksel aile ve kabile bağlarıyla sektörle bütünleşmiştir. Yerli sermayeler bu nedenle ülke içinde daha ağırlıklı konumda olduğu gözlemlenmiştir. Yerli vatandaşlar daha çok kamu sektörlerinde yer almış ve buna bağılı olarak piyasanın işgücünde ihtiyaç duyduğu nitelik ve donanımın oluşmasını engellemiştir. Dolayısıyla özel sektörde çalışan işgücünün çoğu yabancı ülkelerden gelen işçilerden oluşmuştur. Fakat yabancı işçiler ülke vatandaşlarının sahip olduğu haklardan yararlanamamaktadır. Bütün bu ifade ettiğimiz unsurlar özel sektörün oluşmasını engelleyici yapılar arasında gösterilmektedir. Sermaye birikim sürecine bu nedenle tam bir eklemleme sağlamadığı ve kapitalist ilişkileri yeterince

derinleşmediği görülmektedir. Kapitalizmin sürekli devam eden ve genişleyen yapısından kaynaklı olarak kurumların uluslararası sermaye birikim sürecine uygun hale getirilmesi gerekmektedir.

Suudi Arabistan'ın son zamanlarına baktığımızda yaptığı değişikliklerle sermaye birikim sürecinde hız kazanan toplumlardan biri olmaktadır. Birikim için gerekli koşulları sağlama noktasında yavaş bir şekilde ilerlemesine rağmen genel olarak açık bir ekonomi benimsediği görülmektedir. Bu nedenle toplumsal yapının tüm alanlarını düzenleyen kurum ve kuruluşlarını sermaye birikim süreciyle uyumlaştırmak ve toplumsal dönüşümleri sağlamak zorundadır. Bu dönüşümlerin sağlanması ise resmi ve resmi olmayan kurumların değişim ve dönüşümünü gerektirmiştir. Bu süreçte ise petrol dışında ekonominin çeşitlenmesi önemlidir.

Suudi Arabistan'ın petrol ve türevleri gelirlerine bağımlı olduğu için herhangi bir krizde veya bu enerjilerin tükenmesi durumunda sıkıntı yaşayacağı öngörülmüştür. Bu bağlamda 1970 yılında ilk Kalkınma Planı'nın yürürlüğe girmesiyle özel sektörün genişlemesi ve ekonominin çeşitlenmesine dair politikalar üretilmeye başlamıştır. Bu sayede 1970'ten 1995'e kadar 25 yılda, petrol dışı sektörün GSYİH'nin payının yüzde 46'dan yüzde 70'in üzerine çıktığı gözlemlenmiştir. Fakat yine de Suudi Arabistan'ın yeterli bir ekonomik çeşitliliğine sahip olduğu söylenememektedir. Özellikle son yıllarda Suudi Arabistan'daki artan toplumsal dönüşümler, ekonomik çeşitlenme çalışmaları ve projeler bu yönde yapılan çalışmalardır. Kalkınma planları ve ileriye dönük 2030 vizyonu, NEOM gibi petROLSÜZ geleceğin planlanmasına dair projeler oluşturdukları gözlemlenmiştir. Bu bağlamda 2016 yılında yayınladığı 2030 vizyonu bahsettiğimiz dönüşümlere örnek teşkil etmektedir. Önemli değişiklikler hedefleyen Krallık teknoloji, eğitim, kültürel etkinlikler, çalışma hayatı, özelleştirmeler ve özel sektör gibi birçok alanda reforma gitmeyi hedeflemiştir. İşgücü politikalarında vatandaşlar arası verimin artırılması, yabancı işgücüne olan bağımlılığın azaltılması, özel sektör ve yabancı yatırımların önündeki engellerin kaldırılması, petrol şirketlerinin hisseleri bir kısmının açık hale getirilmesi, küçük ve ortak ölçekli işletmelere teşvikler verilmesi, yakıt, su ve elektriğe uygulanan sübvansiyonların kademli olarak kaldırılması gibi liberal politikalar 2030 vizyonunun hedefleri arasındadır. Aynı şekilde 2030 hedeflerinde belirtilen inovasyon, teknoloji ve eğlence sektörü gibi çalışmaların konusunu

kapsayacak olan NEOM projesi de bu yönde yapılan büyük proje hedeflerinden biri olmuştur. Bu projenin özellikle yenilenebilir kaynaklardan enerji üretileceği petrole bağımlılığın azaltılması ve petrolden sonrası dönemde gelir kaynağının bu yönde olacağı bir proje olarak görülmektedir. Bu sayede Suudi Arabistan hem petrol bağımlılığından kurtulmak hem de küresel sermaye birikiminde rol almak istemiştir. Suudi Arabistan için bahsedilen bu yapı Körfez ülkeleri için de geçerlidir. Benzer yapıya sahip olan bu ülkeler serbest ticaret ve sermaye hareketliliği için dönüşümler gerçekleştirmektedir. Özel sektörün genişletilmesi ve piyasa mekanizmasının dayalı bir süreç izlendiği görülmektedir. Bunu tüm KİK üyelerinin DTÖ'ne katılmalarından da görebiliriz. Suudi Arabistan'ın bu birliğin içinde yer alması ise sermaye birikim sürecinde çıkarlarının uyuşmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmamızda yaptığımız tüm bu inceleme ve bulgular sonucunda Suudi Arabistan'da gerçekleştirilen değişim ve dönüşümlerin uluslararası sermaye birikiminin ihtiyaç duyduğu düzenlemelerle uyumlu olduğu tezi doğrulanmıştır. Bütün bunlara baktığımızda pazar koşulları yani diğer bir deyişle piyasa işleyişine göre hareket etme ve değişim sürecinde kurumlara atfedilen konum sermaye birikim sürecinin krize girmesini önlemek amacıyla geliştirilmiş politikalarından biri olduğu gözlemlenmiştir. Kurumların değişim sürecini bu çerçeveden baktığımızda neden ve niçin dönüşüm yaşadığını daha net görülmektedir. Sonuç olarak Suudi Arabistan'ın kurumsal yapısının ve ekonomisinin sermaye birikiminin arzu ettiği şekilde dönüşümünü yavaşça gerçekleşmesi mümkün görünmektedir. Fakat 1970'lerden beri üretken sermayenin eksikliği, yabancı işgücü sorunu, ekonomiyi çeşitlendirme çalışmaları noktasında önemli etkinlikler sağlayamadığı da görülmektedir.

KAYNAKÇA

Abdelkarim, A. (1999). Oil, population change and social development in the gulf: some major trends and indicators. A. Abdelkarim (Ed.), *Change and Development in the Gulf*, (ss.25-48). Palgrave Macmillan.

Akçay, Ü. (2013). Sermayenin Uluslararasılaşması ve Devletin Dönüşümü: Teknokratik Otoriterizmin Yükselişi. *Praksis*, (30-31), 11-39.

Akdoğan, İ. C. *İran devrimi'nden Arap Baharı'na Suudi Arabistan-İran ilişkileri* [Ormer Ortadoğu Enstitüsü]. <http://ormer.sakarya.edu.tr/20.3.,67,iran-devrimi-nden-arap-bahari-na-suudi-arabistan-iran-iliskileri.html> adresinden edinilmiştir. Erişim tarihi: 25 Mart 2016.

Akkaya, G. N. (2013). Körfez işbirliği konseyi krallar kulübü ve değişen bölgesel düzen. *Setav*, 70, 5-29

Aktan, C. <http://www.canaktan.org/ekonomi/kurumsal-iktisat/yeni-kurumsal.htm> adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2019.

Aren, S. (2011). *İstihdam para ve iktisadi politika*. Ankara: İmge Kitabevi.

Arı, T. (1992). *Basra körfezinde güç dengesi(1978-1991)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.

Arı, T. (2017a). *Geçmişten günümüze Ortadoğu savaş, siyaset ve diplomasi Cilt 1*. Bursa: Alfa Akademi.

Arı, T. (2017b). *Geçmişten günümüze Ortadoğu Irak, İran, ABD, petrol, Filistin sorunu ve Arap baharı.Cilt 2*. Bursa: Alfa Akademi.

Armstrong, H.C, (2007). *Abdülaziz bin Suud*. Çev. Gülsüm Aldemir. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Ataman, M. Kuşçu, Y. (2012). Suudi Arabistan'daki siyasal ve toplumsal hareketlerin gelişimini etkileyen faktörler. *Alternatif Politika*, 4(1), 1-26,

Ataman, M. Ve Uçgan, N. (2010). Suudi Arabistan'daki Stratejik Doğal Kaynakların Önemi ve Siyaset ile Ekonomi Üzerindeki Etkisi. *Ortadoğu Yıllığı 2010*, 198-221. https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/18_mey_2010_508.pdf

Aykut, E. (2014). Khaleeji semayesi, Arap baharı, Amerikan hegemonyası. A. M. Özdemir. (Ed.), *Kolektif emperyalizm: mağribden maşrika dönüşümün ekonomi politiği*, (ss.201-230). Ankara: İmge Yayınları.

Bal, F. (2014). Çölün ekonomisi: İslam öncesi Arap Yarımadası'nda ticaret, ortaklık, para ve kredi. *Akademik Ortadoğu*, 9(1), 95-118.

Barsoc, C. (1997). *Kapitalizmin çarkları: Marksist iktisadi analiz öğeleri*. Çev. Bülent Tanatar. İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Başkaya, F. (2000). *Kalkınma iktisadının yükselişi ve düşüşü*. Ankara: İmge Yayınları.

Bayram, A. (2014). The rise of wehhabi sectarianism and its impact in Sudi Arabia. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(42), 246-261.

Bayramoğlu, S. (2002). Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim. *Praksis 7*, 85-117.

Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Ikhwanhttps>). Adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 15.05.2019.

Buğra, A. Ve Savaşkan O. (2015). *Türkiye'de yeni kapitalizm: siyaset, din ve iş dünyası*. Çev. Bülent Doğan. İstanbul: İletişim Yayınları.

Buğra, A. (2011). Bir toplumsal dönüşümü anlama çabalarına katkı: bugün Türkiye'de E.P. Thompson'ı okumak. A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan. (Ed.), *Küresel düzen: birikim, devlet ve sınıflar*, (ss. 193-220). İstanbul: İletişim Yayınları.

Büyükkara, M. A. (2016). *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, İstanbul: Rağbet Yayınları.

Cebeci, A. (2012). *Bilmediğimiz kapitalizm gizli elin kurumsallaşması: YOİKK*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları (SAV).

Cebeci, A. (2014). Yeni değerlenme alanı olarak Cezayir ve Emperyalizm'in bugünü. (Ed.), A. M. Özdemir. *Kolektif emperyalizm: mağribden maşrika dönüşümün ekonomi politiği* (163-200). Ankara: İmge Yayınları.

Cebeci, A. (2017a). Sermayenin uluslararasılaşması ve Suudi Arabistan'da Toplumsal Dönüşüm. *Social Science Studies Journal*, 3(12), 2380-2388.

Cebeci, A. (2017b). Stratejik hammadde ihracatçısı olarak sermaye birikimine eklenme: ve Suudi Arabistan'da dönüşüm. İ. Şiriner, Ş.A. Koç, H. Yıldız (Ed.), *Current debates in economics & econometrics: volume 2* (ss. 481-498) London: IJOPEC Publication First Edition, December.

CIA, (2017). Saudi Arabia. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> adresinden edinilmiştir. Erişim tarihi: 10.04.2019.

Coase, R. (1960). The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*, 3, 1-44.

Coase, R (1937). The nature of the firm. *Economica*, 4, 386-405.

Commins, D.D. (2006). *The wehhabi mission and Saudi Arabia*. London: I.B. Tauris

Çağatay, N. Çubukçu, İ.A. (1985). *İslam mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara üniversitesi Basımevi.

Çetin, T. (2016). Kurumsal iktisat ve organizasyonel iktisat üzerine. *İktisat ve toplum*, 64, 10-19.

DEİK (2017). Dış ekonomik işler kurulu Suudi Arabistan Ülke Bülteni <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-suudi-arabistan-ulke-bulteni-2017> adresinden edinilmiştir. Erişim tarihi: 1 Mayıs 2019.

DEİK (2015). Dış ekonomik işler kurulu Suudi Arabistan Ülke Bülteni <https://www.deik.org.tr/uploads/ulke-bulteni.pdf> adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 1 Mayıs 2019

DEİK (2012). Dış ekonomik işler kurulu Suudi Arabistan Ülke Bülteni <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-suudi-arabistan-ulke-bulteni-aralik-2012>

adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 1 Mayıs 2019.

Demir, Ö. (1996). *Kurumcu iktisat*. Ankara: Vadi yayınları

Derya, H. (2017). Kurumsal iktisadın katkıları üzerine bir değerlendirme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 1092-1110.

Diriöz, A. O. (2012). Suudi Arabistan'ın dış politikası ve bölge ülkeleriyle ilişkileri. *Ortadoğu Analiz*, 4(39), 94-100.

Dumludağ, D. (2014). Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik kalkınma. Aysan, F. A. Dumludağ, D. (Ed), *Kalkınmada yeni yaklaşımlar* (ss. 15-36). Ankara: İmge Kitabevi.

Efegil, E. (2014). Suudi Arabistan'ın dış politikasını şekillendiren faktörler. *Ortadoğu Analiz*, 5(53), 104-113.

Eğilmez, M. ve Kumcu E. (2012). *Ekonomi politikası teori ve Türkiye uygulaması*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

EIA, <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=709&t=6>, adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 10 Mart 2019.

Ercan, F. (2003). Türkiye 'nin Kalkınma Seçeneklerinin Eleştirisi ve Alternatif Bir Çerçeve. *Ekonomik Yaklaşım*, 14(49), 263-277.

Ercan. F. (2009). Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler. *Praksis*, 19, 09-53.

Ercan, F. (2011). Sınıftan kaçış: Türkiye'de kapitalizmin analizinde sınıf gerçekliğinden kaçış üzerine. A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan. (Ed.), *Küresel düzen: birikim, devlet ve sınıflar* (ss. 613-670). İstanbul: İletişim Yayınları.

Eroğlu E. (2011). Sermaye birikim süreci, Toplumsal yapılar da dönüşüm ve sosyal hakların metalaşması. S. Şahinkaya ve N. İ. Ertuğrul. (Ed), *Bilsay kuruç'a armağan* (ss. 699-718). Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayını. 2.

Fındıkcı, A. (2006). Dünya Ekonomisi Küreselleşmenin Neresinde?. *Uluslararası İlişkiler*, 3(9), 21-49.

Fine, B. ve Saad-Filho A. (2010). *Marx'ın Kapital'i*. Çev. Nail Satılğan. İstanbul: Yordam Kitap.

Frontline, A chronology: the hause of Saud <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/saud/cron/> adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 11.03.2019.

Gallorotti G. Al filali I.Y. (2012) Saudi Arabia's soft power. *International Studies*, 49(3), 233-261.

Gelvin, J. L. (2016), *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*. Çev. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları.

GCC, Sekreteriat general of the Gulf cooperation, <http://www.gcc-sg.org/en-us/Pages/default.aspx> adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 1 Ocak 2017

Genç, S. Y. Ve Ekiz, R. (2017). Kurumsal iktisadi düşüncenin Terminolojik ve metodolojik bir incelemesi. *Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları*. 6, 162-184.

Giddens, A. (2014). *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*. Çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: İletişim Yayınları.

Gökçe, E. U. (2016). Suudi Arabistan'da Arap Baharını engelleyen iç dinamikler. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 41-73.

Göztepe, Ö. (2014). Sermayenin kaldırıcı ilkel birikim. (Ed.), Ö. Göztepe *İlkel birikim sermayenin kaldırıcı*. Ankara: Notebene Yayınları.

Gray, M. (2011). A theory of late rentierism in the Arab states of the Gulf. *Center of International and Regional Studies*, 7, 1-44.

Güler, E. (2012). Geçiş ekonomileri ve yeni kurumsal iktisat'ın yeniden yükselişi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13, 52-68

Gürkan, C. (2007). Veblen, Schumpeter ve teknoloji. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat*, (ss. 237-282). Ankara: İmge Kitabevi.

Hanieh, A. (2015a). *İsyanın kökenleri kapitalizmin Ortadoğu'daki sorunları*. Çev. Ali toprak Ankara: Nota bene yayınları.

Hanieh, A. (2015b). *Körfez ülkelerinde kapitalizm ve sınıf*. Çev. Ali toprak Ankara: Nota bene yayınları.

Harunoğulları, M. (2017). Ortadoğu jeopolitiği ve küresel güçlerin enerji müdahalesi. *Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 121-137.

Harvey, D. (2014). *Sermaye muamması kapitalizmin krizleri*. Çev. Sungur Savran. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Harvey, D. (2003). *Yeni emperyalizm*. Çev. Hür Güldü İstanbul: Everest yayınları.

Hodgson, G. (1998). The Approach of Institutional Economics. *Journal of Economic Literature, American Economic Association*. 36, 166-192.

Hourani, A. (2012). *Arap halkların tarihi*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: İletişim Yayınları.

Jessop, Bob, (2009). *Kapitalist devletin geleceği*. Çev. Ahmet Özcan. Ankara: Epos Yayınları.

Jessop, Bob (2008). *Devlet teorisi kapitalist devleti yerine oturtmak*, Çev. Ahmet Özcan. Ankara: Epos Yayınları.

Karadere, M. L. (2015). Suudi Arabistan ve Ortadoğu'daki varlık mücadelesi. İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi İstanbul.

Şimşek, O. (2017), Washington ve post-Washington uzlaşmaları çerçevesinde neoliberalizmde devletin rolü. *Karatahta İş Yazıları Dergisi*, 7, 177-192.

Kartal, Ç. (2016). Küreselleşme Sürecinin Devlet Yapısı Üzerine Etkileri. *Ankara Barosu Dergisi*, 2, 289-327.

Keskin, M. Y. (2004). Din ve toplum ilişkileri üzerine bir genelleme. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(2), 7-21.

Keyder, Ç. (2004). *Ulusal kalkınmacılığın iflası*. İstanbul: Metis Yayınları.

Kıvılcım, F. (2013). Küreselleşme olgusu ve çokuluslu şirketlerin küreselleşme süreci üzerindeki rolü. *Ekonomi Bilimler Dergisi*, 5, 1-16.

Kızılkaya, E. (2007). Weber, Veblen ve Kapitalizmin Ruhu. E. Özveren (Ed), *Kurumsal İktisat* (ss. 143-200). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları

Kocaoğlu, C. (2017). Selefilğe tarihsel bir bakış ve Suudi Arabistan'ın selefilik üzerine geliştirdiği politikayı yayma stratejisi. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 333-253.

Koyun, Ö. (2006). *Suudi Arabistan'daki petrol gelirlerinin sosyal yapıya olan etkisi*. (Yayınlanmış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Enstitüsü: İstanbul.

Lewis, B. (2016). *Ortadoğu*. Çev. Selen Y. Kölay. Melih Pekdemir. Ankara: Arkadaş Yayınları,

Looney, R. (2004). Saudization: A useful tool in the Kingdom's battle against unemployment?. *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*. 27(3), 13-28.

Lüxemburg, R. (1984). *Sermayebirikimin tarihsel koşulları*. Çev. Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Marx, K. (2012). *Grundrisse ekonomi politiğin eleştirisi için ön çalışma*. Çev. Sevan Nişanyan. İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx, K. (2013). *Kapital: Ekonomi politiğin eleştirisi 2. Cilt*. Çev. Mehmet Selik. İstanbul: Yordam Kitap.

Monthly Review, (2002). U.S. imperial ambitions and Iraq review of the month 54, <https://monthlyreview.org/2002/12/01/u-s-imperial-ambitions-and-iraq/> Erişim

Tarihi: 03.03.2019.

Murden S. (2017). ekonomi: modernleşmeden küreselleşmeye. Y. M. Choueiri (Ed), *Ortadoğu tarihi*, (ss. 443-466). Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

North, C. D. (1999). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans*. Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

Oğuz, Ş. (2003). Kurumsalcı Bir Kurgu Olarak Kalkınmacı Devlet: Tarihsel ve Kuramsal Bir Eleştiri. *Amme İdaresi Dergisi*, 46(4), 107-128.

Omar M. A. (2018). Suudi Arabistan-İran ilişkileri bağlamında Ortadoğu'nun güncel sorunları. *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 203-243

Oral, O. (2014). Hayderizade İbrahim efendi'nin vehhabilik adlı makalesi. *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 71-102

Özalp, H. (2018). Kurumsal iktisat perspektifinden teknoloji ve ekonomik performans: alternatif bir yaklaşım. İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Özer, M. A. (2006). Yönetişim Üzerine Notlar. *Sayıştay Dergisi* sayı 63, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Özev, M. H. (2016). İran-Suudi Arabistan ilişkileri. İktisat Fakültesi Mecmuası, 66, 83-104.

Özev, M. H. (2016). Siyasi ekonomik çıkarlar ve kimlik politikası çerçevesinde (1920-2015) arası Türkiye Suudi Arabistan ilişkileri. *Uluslararası Politik Araştırma Dergisi*, 2, 11-28.

Özdemir, A. M. (2014). Kollektif emperyalizm A. M. Özdemir. (Ed.), *Kollektif emperyalizm: mağribden maşrıka dönüşümün ekonomi politiği* (ss.163-200). Ankara: İmge Yayınları.

Öztürkler H. (2012). Körfez Arap Ülkelerinin İşbirliği Konseyi ve Birleşik Bir Suudi Arabistan ve Bahreyn'in Ekonomik Açıdan Önemi. *Ortadoğu Analiz*. 4 (42), 77-83.

Öztürk, H. (2016). *Modern Ortadoğu siyasi tarihi*. İstanbul: Bilgesam Yayınları.

Öztürk, M. Y. ve Ercan, F. (2009). 1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler. *Praksis*, 19, 55-93.

Öztürk, Ö. (2016). Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması. *Praksis*. 15, 271-309.

Peköz, M. (2012). Küresel kapitalizm ve göçmenlik. İstanbul: Karakoyun Yayınları.

Pomeps Studies, The politics of rentier states in the Gulf <https://www.bakerinstitute.org/media/files/files/df77a3f0/krane-subsidies-pomeps.pdf> adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 12 Şubat 2019.

Prezeworski, A. (2016). Kapitalizmde devlet ve ekonomi. Çev. Eren Kırmızıaltın. H. Alpay Öznazık. Ankara: Heretik Yayınları

Rodrik, D. (2009). *Tek Ekonomi, Çok Reçete: Küreselleşme, Kurumlar ve Ekonomik Büyüme*. Çev. Neşenur Domaniç. Ankara: Efil Yayınevi.

Rodrik, D. (2011). *Akıllı küreselleşme*. Çev. Burcu Aksu. Ankara: Efil Yayınevi

Rutherford, M. (2001), Institutional Economics: Then and Now. *Journal of Economic Perspectives*, 15, 173-194.

Saudi Embassy, The embassy of the kingdom of Saudi Arabia, basic system of goverment, <https://www.saudiembassy.net/basic-system-government-0> adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 7 Mayıs 2019.

Savaş, V. (2000). *İktisadın tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi

Sönmez, S. (2016). Bretton Woods, Fordizm ve Hegemonya. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34(1), 43-62

Sune E. (2013). Devlet biçiminin yeniden düzenlenmesinin aracı olarak hukuk: Libya örneği. *Emperyalizmin hayaletleri küresel düzenlemenin bugünü* A. M. Özdemir (Ed.), Ankara: İmge kitapevi yayınları.

Stevens, P. (2017). Petrol ve kalkınma. Y. M. Choueiri (Ed), *Ortadoğu tarihi*, (ss.485-504). Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılâp Kitabevi

Şahin, M. Doğan, H. (2016). G-20'nin Arap üyesi: Suudi Arabistan. *Akademik Ortadoğu*, 11, 29-57.

Şebnem O. (2006). Türkiye'de Kapitalizmin Küreselleşmesi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası. F. Ercan (Ed), *Kapitalizmi Anlamak*, (ss. 147-212). Ankara: Dipnot Yayınları.

Şenalp, M. G. (2007). Dünden Bugüne Kurumsal İktisat. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat*, (ss. 45-92). Ankara: İmge Kitabevi.

Şenalp, M. G. (2012). *Ulusötesi kapitalist sınıf oluşumu: Türkiye Koç holding örneği*. İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Şimşek, O. (2015). Yeni devlet kapitalizminin yükselişi: küresel ekonomi-politik bir inceleme. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (2), 106-144

Veblen, T. B (1934). *Essays in our changing order*. New York: Viking Press

Veblen, T. (1909). The Limitations of Marginal Utility. *Journal of Political Economy* 9, 620-636.

Vision2030, Suudi Arabistan <https://vision2030.gov.sa/en> adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2019.

Yeldan, E. (2011). Neoliberalizmin ideolojik bir söylemi olarak küreselleşme. A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan. (Ed.), *Küresel düzen: birikim, devlet ve sınıflar* (ss. 429-454). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeldan E. (2002). Neoliberal küreselleşme ideolojisinin kalkınma söylemi üzerine değerlendirmeler. *Praksis* 7, 19-34

Toksöz, G. (2006). *Uluslararası emek göçü*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Trading economics. <https://tr.tradingeconomics.com/saudi-arabia/unemployment-rate>. adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2019.

Tuna, Ş. G. (2011). *Bir kavram kapitalizm neyi anlatır? Türkiye’de kapitalizmin ve fetişizmin inşa süreci*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı (SAV) Yayınları.

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, <https://www.ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/suudi-arabistan/neom-bolgesini-gelistirmek-icin-yeni-bir-suudi-sirketi-kuruldu> adresinden edinilmiştir. Erişim Tarihi: 7 Mayıs 2019

Yavuz, H. B. (2015). *Kurumsal değişimlerin istihdam üzerindeki etkileri: kurumsal iktisat yaklaşımıyla Avrupa Birliği üzerine bir uygulama* (Yayınlanmış doktora tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Adana

Yılmaz, H. İ. (2016). Ortadoğu’nun jeo-ekonomik önemi ve ABD’nin Ortadoğu politikasının ekonomik nedenleri *Tesam Akademi Dergisi* 3(1), 99 – 128.

Yılmaz, F. (2007). Avrupa’da Kurumsal iktisat: G.M.Hodgson Örneği. E. Özveren (Ed), *Kurumsal İktisat* (ss. 93-142). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Yurtsever, H. (2011). *Kapitalizmin sınırları ve toplumsal proletarya*. İstanbul: Yordam Kitap.

Wallerstein, İ. (2012). *Tarihsel kapitalizm ve kapitalist uygarlık*. Çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Metis Yayınları.

Weber. M. (1999). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* Çev. Zeynep Gürata Ankara: Ayrac Yayinevi.

Wolff, R. D. Resnick, S. A.(2016), *Çatışan iktisadi teoriler neoklasik, keynesçi ve Marksçı*, Çev. Can Evren, İstanbul: İletişim yayınları.